

UNA OBRA DE L'ESCUPTOR JOAN SAGARRA DINS L'ENTORN ARTÍSTIC DEL SINDICAT DE FORA

Miquel Pou Amengual

Historiador de l'Art

Resum: Aquest article pretén informar, en la mesura del possible, dels béns artístics que el Sindicat de Fora s'encarregà de promoure entre les darreres dècades del segle XVI i durant el segle XVII. La corporació encomanà a l'escultor Joan Sagarra el retaule major de l'oratori institucional. L'estudi, a més d'explicar la seva fabricació, el posarà en context amb l'altre patrimoni que es dugué a terme durant la primera part de l'època moderna: la reforma i ampliació de la Casa del Sindicat i la creació del seu oratori. Una capella construïda amb la direcció d'Antoni Genovart. A la vegada es completarà el treball amb les pintures que la institució adquirí i es prestarà una darrera atenció al conjunt de retrats reials que varen tenir.

Paraules clau: Joan Sagarra, Gregori Ballester, Sindicat de Fora, Antoni Genovart, Josep Borràs, Bartomeu Domenge.

Abstract: This article aims to inform, as far as possible, of the artistic pieces that the Fora Syndicate was in charge of promoting between the last decades of the 16th century and during the 17th century. The corporation entrusted the sculptor Joan Sagarra with the main altarpiece of the institutional oratory. The study, in addition to explaining its manufacturing, will put it in context with the other heritage that was carried out during the first part of the modern era: the reform and ampliation of the Syndicate House and the creation of the oratory. A chapel built under the direction of Antoni Genovart. At the same time, work will be completed with the paintings that the institution acquired and will pay attention to all the royal portraits they had.

Key words: Joan Sagarra, Gregori Ballester, Sindicat de Fora, Antoni Genovart, Josep Borràs, Bartomeu Domenge.

Rebut el 30 de maig. Acceptat el 15 de desembre de 2019.

Signes: ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, AH = Arxiu Històric, AMP = Arxiu Municipal de Palma, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, AML = Arxiu Municipal de Lluçmajor, BM = Biblioteca March, GEPEB = *Gran Enciclopèdia de Pintors i Escultors de les Balears*, GEM = *Gran Enciclopèdia de Mallorca*.

1. Introducció

Les agrupacions gremials, administracions o governs polítics sempre dedicaren, esporàdicament, alguns dels seus fons econòmics per a la creació de béns artístics. Normalment dins el caire religiós o, bé, englobats com a complement dins d'altres funcions; per exemple, la construcció de la seu social. I per tal cosa es contractava al pintor, l'escultor o l'arquitecte per fer la tasca. Tot afegint que dins una pura visió antropocèntrica també hi tenia cabuda, tant pel que fa a l'artista com pel promotor, una voluntat de deixar visible la seva existència o el seu estatus més enllà de la curta temporalitat de la vida. En aquest mateix article veurem que les intervencions en el recinte del Sindicat de Fora des de finals del segle XVI obeïren no només a la creixent importància de la institució. Sinó, també, a una voluntat expressa de deixar-ne constància material.

L'art, en general, i alguns dels casos que tractarem en particular, era una activitat que complia amb aquests objectius (representatius i de pervivència a l'espai i en el temps), de tal manera que les paraules de Leonardo da Vinci redactades en un dels seus escrits quan deia que: *La bellesa pereix en la vida, però és immortal en l'art*. No fan més que confirmar la voluntat de permanència d'aquest enfront de la caducitat del món.

La reflexió del geni florentí pot ser un resum d'un dels motius que cercaven les actuacions vinculades entre el món artístic i el món del poder: la bellesa però també la permanència. Tanmateix, s'obvia que aquesta, la bellesa visual a què feia referència, perdura sempre hi quan perduri la matèria damunt la qual fou feta. Una circumstància que a l'hora de la creació, tant per banda del promotor com del creador, no es té en compte doncs es dóna per fet la seva conservació.

Un requisit el qual aquest estudi no compta, doncs, la desgràcia sobre el patrimoni mallorquí és una constant.¹ I un dels casos de destrucció durant les darreres dècades del segle XIX i del segle XX és el conjunt monumental del Sindicat de Fora que aquest article vol afrontar. Una institució quasi oculta i afectada per més d'un tel de l'oblit: primer per la desaparició com a institució i, després, amb la desaparició física de tot l'espai que el pertanyia (Oratori de Sant Pere i Casa del Sindicat). Una situació que fa que ens trobem, per poder començar la recerca que ara volem emprendre, molt a prop de la coneguda cita del benedictí Bernat de Cluny. Si bé reinterpretada per Umberto Eco a la seva novel·la més famosa "El nom de la Rosa". El narrador, fra Adso de Melk, acabà d'escriure les seves memòries dels misteriosos fets ocorreguts en una abadia italiana amb les següents paraules: *stat rosa pristina nomine, nomine nuda tenemus*.² I és això el que nosaltres tenim de la institució més representativa de la Part Forana de Mallorca: noms, sense matèria.

Una vegada anul·lada la institució es vengué el patrimoni immoble i provocà la paral·lela dispersió del patrimoni moble. Posteriorment, en diversos moments, es produí la destrucció total: primer, de l'oratori a la segona meitat del segle XIX i, en una data no molt llunyana, la Casa del Sindicat. Una situació que fa que no puguem al·ludir al misticisme romàntic

¹ En aquest article, a banda del patrimoni institucional que tractarem, farem referència a algun cas més.

² ECO, U.: *El nombre de la Rosa*, Madrid, 2005 (1980), p. 575. Traducció: De la rosa originària només ens queda el seu nom, només tenim noms buits.

del pas del temps, perquè aquest darrer fet es produí l'any 1988.³ Una circumstància que vendria a ser com si, fa tres dècades, haguessin derruït l'edifici de Cort, el Consolat de Mar o el Palau de l'Almudaina. Per mencionar els altres tres llocs representatius del poder civil de l'Antic Règim. Doncs, com sabem, aquesta institució que representava la Part Forana es trobava en el tercer esglaó dins l'escala dels poders polítics illencs. Just per darrera de la reial i dels Jurats.

En tot cas, com que del tot el que ens queda són això: noms. Volem a partir d'aquests, recopilats tant en bibliografia com en fonts d'arxiu, interpretar el patrimoni perdut partint del retaule de Sant Pere Apòstol, patró de la institució, que el Sindicat de Fora encarregà l'any 1586 a l'escultor Joan Sagarra.

Aquest estudi, com veureu, desborda l'obra feta per Sagarra però el prenem com a eix de l'article, i part del títol, perquè fou la troballa del contracte que l'escultor firmà amb els Síndics de la institució el punt de partida que inicià la recerca. I pel fet que la promoció artística duta a terme per aquest organisme no ha estat investigada, hem cregut que el treball esdevindrà més consistent i complet si l'acompanyam del seu context historicoartístic. Tot això basant-se en la documentació que s'ha conservat (llibres d'actes, cartularis, llibres de clavariat, etcètera). Uns béns, al cap i la fi, que visqueren conjuntament amb l'obra de Sagarra durant els quasi tres segles de vida que tengué aquest conjunt monumental.

2. La formació del conjunt monumental del Sindicat de Fora

Les transcripcions descriptives que tenim del Sindicat de Fora són escasses. Jaume Cabanelles en el text de *Le Cicérone français à Palma de Majorque* de l'any 1845 encara pogué veure l'oratori identificant l'interior d'estil gòtic.⁴ I una de les darreres la registrà l'Arxiduc Lluís Salvador quan la propietat ja havia passat a mans privades. Així i tot, ens oferí la visió que tengué del lloc a la segona meitat del segle XIX:

[...] *l'antic edifici del Sindicat, que s'aixeca a l'esquerra, al costat d'una placeta petita. Per desgràcia ha estat molt reformat. Mostra encara un ràfec dotat de cabirons dobles i finestres quadrangulars, però a la banda de la petita entrada té columnes octogonals de suport de ràfec. El pati, que disposa de columnes octogonals, està molt renovat. A la dreta hi ha la casa més gran, propietat del senyor Miró, amb una façana principal modesta, balcons amb reixes de ferro i una entrada d'arc rodó. Interessant és el sostre cassetonat del vestíbul d'entrada i la bella escala gòtica que es troba al pati reduït.*⁵

La institució en aquest darrer moment, com ja hem apuntat més amunt, havia desaparegut i les propietats immobles, com es veu a la descripció, s'havien reformat i passades a mans privades. A pesar que el lloc i l'organisme sobrevisqueren al Decret de Nova Planta, la posterior lletania de la seva agonització és sabuda.

En general, podem dir que l'origen del recinte es trobava l'any 1456 quan hi hagué la voluntat de comprar un edifici per fer una seu estable a la Ciutat de Mallorca. Un projecte

³ Curiosament, l'any passat, es compliren trenta anys (1988-2018) d'aquests successos que enterraren, de manera definitiva, el que quedava de la Casa del Sindicat. Com veurem, el conjunt que tractarem es trobava a l'actual carrer del Sindicat (Ciutat) a l'esquerra de la placeta oberta a un costat del carrer. Al fons d'aquesta plaça s'alçava l'oratori adherit al Casal. Ambdós limitaven pel darrere amb els actuals carrers de can Espanya, i de can Vatlòri.

⁴ OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer del Sindicat de la Part Forana*, Palma, 1991, p. 21.

⁵ D'ÀUSTRIA L.S.: *Les Balears. Descrites per la paraula i la imatge*, 4, Palma, 2002, p. 106.

que es dugué a terme l'any següent. Fins llavors les reunions o l'allotjament se celebraven en dependències privades. Unes dècades abans (1375), per exemple, el Sindicat tenia un alberg llogat per aquestes funcions. Posteriorment, s'afegiren algunes propietats del voltant i es produïren les primeres ampliacions.⁶ La importància creixent de l'organització, a partir de finals del segle XVI, es plasmà en la formació del corresponent patrimoni representatiu (la seu de l'organització i la capella adjunta). Aquesta personalitat, fins i tot simbòlica, es deixà veure a través dels seus oficials. Els quals passaren a ser coneguts amb el sobrenom d'aquest lloc: oïdors de la Casa del Sindicat, secretari de la Casa del Sindicat, etcètera. Una vegada establert el Decret de Nova Planta la institució perdurà però no ho va ser la seva representativitat, ni el poder executiu o legislatiu, que havia tengut i es reduí a funcionar només per tasques de gestió administrativa o tributària. Aquestes noves causes feren que l'any 1758 ja es produís un primer intent de venda de les propietats.⁷ Tanmateix, la capçada definitiva es produí a les primeres dècades del segle XIX, quan després de la Guerra del Francès, es començà a preveure la creació de la Diputació Provincial. Un procés que acabà anul·lant el que restava del funcionament de l'organisme. Tot això provocà que el 1820 hi hagués una darrera junta liquidadora i encara que després del Trienni liberal (1820-1823) el Sindicat de Fora, a través dels síndics, tornà a surar esporàdicament. Una Reial Orde de 1834 el condemnà, definitivament, a desaparèixer.

Els béns immobles i mobles sofriren el mateix destí. L'any 1823 se subhastà la propietat a favor del llucmajorer Miquel Salvà i Cardell. Amb un preu de venda irreal enfront del valor real del lloc i que va fer que, amb altres recursos interposats, retornàs als síndics. Una victòria efímera perquè deu anys més tard, i ja amb la institució definitivament eliminada, les propietats tornaren a mans de Salvà. El llucmajorer no tardà una dècada a revendre la propietat. La primera partida afectà el conjunt de l'oratori (sagristia, porxo, estable i terrassa superior) que fou adquirida per Antoni Coll i Muntaner. Aquesta zona fou la primera a derruir-se. L'altra gran part, la Casa del Sindicat, fou reformada, sobretot a l'exterior, adoptant una estètica modernista. I, com hem dit abans, aquesta porció esperà fins a l'any 1988 a seguir el venturós camí en què el patrimoni mallorquí sol acabar.⁸

Repasat, breument, l'origen, la fi i la destrucció de tot el conjunt ens hem de desplaçar al començament de tot plegat. Quan es produïren les circumstàncies, polítiques i econòmiques, que dugueren a la creació de tot el patrimoni monumental que hem comentat.

2.1. La Casa del Sindicat

La documentació de finals del segle XVI d'aquesta institució ens transmet la voluntat que es produí d'optar per a una ampliació i una reforma àmplia de la propietat que tenien. Aquesta mentalitat dugué no només a habilitar la mateixa seu o casal sinó també a adherir-hi un oratori i crear l'esponjament de l'entrada amb una petita plaça (o dos patis) de recepció. Aquest darrer aspecte resulta bastant lògic si tenim en compte que el carrer on es trobava,

⁶ Les obres menors són habituals en tota l'època moderna i es poden trobar de manera constant. Si bé, en aquest estudi, només prestarem atenció a les localitzades de major volum.

⁷ PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El Sindicat de Fora: corporación representativa de las villas de Mallorca*, Palma, 1995, p. 232-235.

⁸ Vegeu la publicació: OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer del Sindicat...*, p. 11, 15, 27-28. Que, en part, sorgí a causa d'aquesta darrera destrucció.

que acabà adquirint l'actual nom del Sindicat,⁹ és bastant estret i la corporació solia albergar de manera constant els síndics, representants i missatgers venguts de la Part Forana. Això devia provocar la consegüent necessitat de precisar un espai obert per poder donar cabuda dels diversos carruatges, bestiar i d'altres moviments que devien freqüentar el lloc.

El trenta-un de maig de l'any 1585 fou quan el llucmajorer Miquel Socies, un dels dos síndics-clavaris responsables d'aquell any, dirigint-se als membres de la corporació deixà constància de la intenció i la voluntat de fer obra major a la propietat i d'afegir-hi un oratori. Tota una declaració de principis que entrava dins les idees i el moviment de puixança que es produïen en aquelles dècades. El síndic exposà en el parlament que:

[...] per los predecessors nostres fonc comprada una botiga on està davant la casa per efecte de enderrocar-la y fer plaça a la present nostre casa y per moltes determinacions de Consell està determinat de reparar la present casa fent-se sala per tenir Consell, cambres per los síndics de gramalles y consellers [...] fer una capella en la casa d'enfront, et ornar la dita nostre present casa del modo que com puix ha d'ésser y és reparo de nostre Universitat Forense y com mes esser lustrada de totes les susdites coses per demostrar-se de qui és y qui resideix y habita aplicant-hi los diners se havien de cobrar dels Mags. Jurats que són 2.800 ll. [o segons el disponible] y de sus dites té molta necessitat de altres referiments y adobs necessaris com es lo arxiu [...] la finestra de la cambra del síndich, et [...] seria de parer se desfés la dita casa y del llenyam sen treurà se fes y principis la dita sala y lo que esta principiand del arxiu cambra y lo portal baix per tancar la dita clastra [...].¹⁰

El discurs pronunciat per Socies ens demostra les intencions d'engrandir el casal i fer-lo, més o menys, uniforme amb pati i una capella. A més a més, deixà testimoni de la voluntat representativa que havien adquirit i volien demostrar: [...] *ornar la dita [...] casa [...] com puix ha d'ésser [...] per demostrar-se de qui és y qui resideix [...]*. Un aspecte que, com sabem, aconseguiren.

Les obres no tardaren a produir-se i, principalment, les podem trobar entre els anys de 1585 i 1586. El mestre d'obres Onofre Mestre fou, en gran part, un dels que les dugué a terme.¹¹ Uns treballs (enderroc, referir, picar pedres, etc.) en els quals també participaren d'altres mestres d'obres i picapedrers de l'època: Rafel Cabanelles, Pere Callar, Agustí Socies, Onofre i Jeroni Mestre, etc.¹² La feina afectà a totes les vessants (guix, manobres,

9 Abans el carrer es coneixia per carrer de Sant Antoni de Pàdua, per tenir el convent homònim en un dels costats (ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La Ciudad de Mallorca: ensayo histórico-toponímico*, 5, Palma, 1989, p. 281). La plaça i l'arcada central amb terrat perdurà perquè s'obligà a la seva conservació.

10 ARM, AH 4477, f. 38r. No tardaren en començar a avituallar la casa. Tot i que les obres no s'havien acabat. L'inventari del 13 de març de 1586 ja registrà tot el que s'havia comprat: draps, canelobres, poals d'aram, coxins, tovalloles..., i dos retaulets de paper pintats de Nostra Sra. per a la sala (ARM, AH 4477, f. 43r). Aquestes darreres peces serien les que dos anys després es posaren a la nova sala de reunions: *Item tres quadros lo un tot de fusta ab la figura de Christo Ntro. Senyor, l'altre de paper ab la salutació y l'altre de paper amb la figura de Nstra. Senyora tots guarnits de fust* (ARM, AH 4251, s. f., inventari de 1588).

11 ARM, AH 4614, f. 44, 47, 73, etc. Pere Antoni Safortesa hi aporta una jàssera. El llibre té registrats diverses partides: pedreny, fusta, ferro, costos del transport, treballs de fusteria d'Antoni Genestar, mitjans per les parets, etc.

12 ARM, AH 1256, s. f. Aquest quadern sembla que formaria part del llibre de comptes del claviari de 1586. Tot i que es va desfer i dispersar. I un dels llocs on anà a parar-ne part fou en aquesta unitat d'arxiu. Aquests llibres solien pintar-se amb l'escut del Sindicat afegint-hi l'escut d'armes del Síndic responsable. Per exemple, la portada del llibre d'on prové aquest bloc fou pintat el 1586 per Gaspar Oms: *Jo Gaspar Oms, pintor he rebut del dit Sr. Síndic clavari deu sous per pintar lo present llibre i de son companyia fet a 6 de juny 1586*. Un treball que s'ha conservat però separat, individualment, en una altra unitat d'arxiu: ARM, AH 6605 (fig. 1). Un llibre que també en

fusters, etc.) i el mes de juliol el trencador de pedra Gabriel Marimon ja havia aportat una dotzena de pedres per fer un dels arcs que es construïren.

Una de les finestres que es fabricà, segurament, la que s'havia conservat a la façana posterior que mirava a la plaça de l'oli es realitzà durant aquesta època.¹³ L'any 1585 un pintor, citat amb el nom de Gregori, fou qui per tres sous s'encarregà del seu disseny. Almenys de les armes i del coronament de la peça. Tot apunta que aquest artífex correspon a Gregori Ballester perquè és l'autor que durant aquests anys s'encarregava de policromar les miniatures blasonades dels llibres de govern d'aquesta corporació.¹⁴ El relleu escultòric d'aquesta finestra, en períodes més o menys llargs, també estava policromat. Un aspecte que ho sabem gràcies al rebut de l'escultor Pere Bauçà quan l'any 1706 en cobrà poc més de dues lliures per aquest treball.¹⁵ L'escultor Bauçà, seguidor de Jaume Girard, feia deu anys que es dedicava a aquesta professió i un dels seus fills (Miquel) li seguí la carrera.¹⁶

Aquesta estètica que treballava Bauçà (el d'acabar l'obra amb pàtines de protecció o policromades) era habitual a l'època. Algunes creus de terme o, fins i tot, la volada escultòrica i la façana de Cort de la Ciutat de Mallorca són casos documentats d'aquests procediments. Tot i que sembla que ha passat bastant desapercebut, o no s'ha volgut veure, i ja en la majoria dels casos són elements totalment irrecuperables.¹⁷

consta el pintor és el de penyores realitzat per Mateu López (OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer...*, p. 25). També es troba un altre López, Guillem Llopis, que li encomanaren, el març de 1596, pintar unes cortines (40 sous) fetes pel sastre Toni Soler (24 sous). Potser a l'estil de cortina rebostera amb l'escut d'armes del Sindicat (ARM, AH 5004, f. 28v). Aquest Guillem, com després comentarem, participà en obres menors amb l'escultor Sagarra a l'Almudaina. Els pintors també solien dedicar-se a pintar ciris amb els escuts blasonats de les corporacions (virrei, bisbat, Cort...) i pel Sindicat també en feren. Per exemple, l'any 1585 a causa de la mort del Síndic d'aquell any. Tot i que en desconeixem l'autor: ARM, AH 4787, f. 89v. [...] *per pintar 4 antorxes per la mort del honorable Me. Joan Blanquer, Síndic.*

13 La finestra es fotografiar l'any 1988 quan s'estava derruint: OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer...*, p. 25. I, en una altra ocasió, es publicà amb una altra fotografia amb els murs tombats i les arcades mare del Casal a punt de desaparèixer: PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El Sindicat de Fora...*, làmines entre p. 308-309.

14 ARM, AH 4614, f. 82r. *Més a mestre Gregori, pintor qui feu un escut per fer les armes del Sindicat de la finestra i les armes del meu llibre.* Pel que fa a les pintures de miniatura blasonada d'aquest pintor se troben a: ARM, AH 4613, f. 1r. *Jo Gregori Ballester, pintor he rebut quatre sous [...] per les armes del present llibre* (20-06/1588); i a: ARM, AH 4612, s.f. Secció de despeses menudes: *Jo Gregori Ballester, pintor he rebut de Joan Sureda, síndic 1 ll 10 s per pintar dos senyals [...] En les armes de la casa i mes dos armes de paper per les portades* (29/10/1598). El primer cas té dos escuts superposats, a damunt les armes del Sindicat i a baix les armes del Síndic-Clavari. El segon cas només consta l'escut d'armes del síndic policromat amb el símbol corporatiu (les claus). Una estètica a l'estil vaticanista. Hi ha un segon còdex d'aquest mateix any (1598). Si bé no consta l'autor es tractaria del mateix Ballester donat que a l'anterior apunt fa referència a dos treballs i, a més, té el mateix disseny (ARM, AH 4611). El llibre del síndic Jaume Armengol, amb dos escuts (un del Sindicat i l'altre dels Armengol) també correspon al pintor Ballester que en cobrà 4 sous (ARM, AH 4775, f. 1. 20/06/1588). El 1600 foren els síndics Bernat Domènec d'Inca i Bartomeu Gallard que comanaren la policromia decorativa a Ballester (ARM, AH 5003, f. 55v). Entenem que també són atribuïbles a Gregori Ballester les dels síndics Jordi Alomar i Joan Busquets de 1602-1603 (AH 4998; AH 4999). Una selecció d'aquestes miniatures les podeu veure a l'annex fotogràfic final (fig. 2-4).

15 ARM, AH 3504, f. 32v. *Jo debaix firmat fas testimoni com Pere Bauçà, escultor, ha rebut [...] per mans y bastretes d'haver daurat i pintat les armes y capitells ab les gelosies de la finestra de la sala gran de la Casa del Sindicat* (19/03/1706).

16 GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons*, Palma, 2014, p. 322, 409.

17 Per exemple, al municipi de Llucmajor perviu el topònim de la "Creu daurada" en una creu de terme. Si bé l'explicació tradicional ha optat per al·legar al daurat visual del color del marès. Un fet que, per si mateix, no exclouria a quasi cap de les creus de terme. S'ha de fer constar que l'explicació del nom no obeeiria a cap metàfora visual sinó a una descripció real. Perquè consta que l'any 1806 el mestre d'obres B. Duran cobrà per [...] *el cost de fabricar i*

La història final i la desaparició de la finestra renaixentista que s'havia conservat a la façana posterior, l'única que no havia sofert les reformes de la banda del carrer del Sindicat, quasi mereix un estudi per si mateixa. No només pel seu valor artístic i els successos sabuts de l'enderroc sinó pels diversos esdeveniments que ara mateix exposarem.

L'edifici del Sindicat havia estat declarat en runa l'any 1982 i, posteriorment, s'activà el procés per a la demolició del conjunt i fer una nova construcció. En un primer moment, el Patronat de la Ciutat Antiga establí que aquesta peça no fos destruïda i s'havia de desmuntar i reconstruir encastada a la paret esquerra del pati. A davall del porxo de l'entrada.¹⁸ El juny de 1988, quan les obres d'enderroc estaven començades, l'arquitecte i el constructor manifestaren que era impossible traslladar la finestra així com s'havia ordenat. El patronat, davant la suposada impossibilitat, canvià les ordres i manà, per tant, que es fes un nou projecte i que es conservàs *in situ*.¹⁹ Posteriorment, els promotors no havien complert les ordres, tant pel que fa a la finestra com pel nou projecte, i s'inicià un procés de paralització de les obres amb un altre procés d'incoació sancionador.²⁰ A tot el sospitós procés s'afegí, per banda dels tècnics municipals, la coneixença d'un conjunt de columnes i d'arcs originals d'especial valor dins el pati interior. Un altre fet que feia, donada l'obligació de la conservació dels elements de valor historicoartístic que sorgirien, la inclusió d'aquest nou conjunt amb els altres elements que s'havien de conservar.

Sorprement, la finestra que en un primer moment s'apel·là a la impossibilitat del seu

daurar la Creu Daurada de esta vila [...]. És a dir, durant un temps, indeterminat, aquesta peça era daurada (AML, A 078.1, s. f., rebut 16, 20/04/1806). I, segons les cròniques vuitcentistes, el voladís de Cort també era acabat, en tot o en part, amb fragments d'estofat d'or i policromia (FURIÓ, A.: *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Palma, p. 57; LAURENS, J.B.: *Recuerdos de un viaje artístico a la Isla de Mallorca*, Palma, 2006, p. 67; VUILLIER, G.: *Les illes oblidades*, Palma, 1973, p. 21). La mateixa façana era il·lustrada amb morter abans de les reformes de finals del segle XIX. No sabem fins a on afectaren aquestes intervencions (volada, murs, etc.). Tanmateix, la darrera intervenció deixà tota la fusta del voladís vista i és dubtós que hagués tengut mai aquest acabat. Suposam que tampoc s'investigà de l'existència o de les restes de la policromia i dels daurats originals. Fos quan fos que desaparegueren ara són totalment irrecuperables. El Dr. Guillem Mas tengué més sort quan pogué estudiar un grafit àrab del segle XVII d'una torre costanera abans de la seva destrucció quan es "restaurà" (MAS GORNALS, G.: "Torre de Cala Pi, patrimoni restaurat i esborrat", *UH*, 09/01/2019, p. 28; i per l'estudi del mateix es presentà a les XXXI JEHL *La Barbaria i les Balears: les relacions entre Tunis i l'arxipèlag al llarg de la història* l'any 2012 i publicades el 2019). Tot això, de la mateixa manera que el conjunt que estudiem, sembla un continu permanent en la malaurada conservació del patrimoni mallorquí. I a hom li fa recordar el que contava el pare Miquel Batllori durant l'estada en el convent jesuïta de Ciutat. En aquest unes (suposades) rehabilitacions destruïren un dels patis (BATLLORI, M.: *Recuerdos de casi un siglo*, Barcelona, 2001, p. 183). Aquest aspecte sobresurt del marc d'aquest treball, tot i que hi té a veure, i només apuntam a dos investigadors que consideram que clarifiquen algunes de les causes que solen produir-se. Per una banda, el Dr. Vicente Romano a: ROMANO, V.: *La intoxicación lingüística: el uso perverso de la lengua*, Mataró, 2007. Sobre l'ús de la llengua com a justificació i dins un perfil ideològic determinat amb una clara voluntat manipuladora, que no s'aplica al patrimoni històric però n'és transferible, per exemple: ús de "rehabilitació" envers de "re-construcció"; "projecte d'idees" envers de "projecte constructiu", etc. L'altre autor que indicam és el Dr. Manuel Delgado, de caire més absolut, i des del perfil de l'antropologia urbana o sobre l'ús de les rehabilitacions urbanes escudant-se en la salvaguarda del patrimoni històric. Quan el que amaguen són plantejaments depredadors de caire econòmic i neoliberal. Aquest autor es pot resseguir tant a través de les conferències disponibles a la xarxa com en els variats estudis que ha publicat.

18 AMP, LO 1987/2999, 1/2, 03/12/1987, 13/04/1988.

19 AMP, LO 1987/2999, 1/2, 08/06/1988.

20 AMP, LO 1987/2999, 1/2. El que sembla transmetre la documentació és que volien obviar la conservació de qualsevol element patrimonial. A més, s'interposà una denúncia de Mora per evitar l'aplicació dels informes que obligaven a la conservació.

trasllat es va acabar desmuntant.²¹ I això no equivalgué a la seva conservació sinó a la seva desaparició. Segons una denúncia presentada el 29 de juny de 1988, la peça s'havia desmuntat i emmagatzemada dins l'obra. I l'endemà va ser robada. Segons el denunciant el conjunt afectat era format per: [...] *compuesto de cuatro columnas y cada columna de varias piezas, con un escudo, en la parte central de la columna superior* [...].²² Així, per tant, la finestra i, segurament, altres columnes que s'aprecien en els registres fotogràfics de l'expedient i que eren els únics testimonis escultòrics del conjunt monumental del Sindicat van desaparèixer, juntament amb el mateix casal, per sempre.

Els fets i els delictes exposats, pel que sabem, no foren resolts i l'únic que s'acabà realitzant fou una còpia de la finestra robada. Aquesta es troba encastada a l'actual mur frontal del pati obert del Sindicat. I molt lluny, en tot cas, de l'original i sense cap valor històric, més enllà de ser el trist record burlesc d'aquests lamentables esdeveniments.²³

Les obres de la Casa del Sindicat que encabiren la fabricació d'aquesta desapareguda finestra no fou l'única empresa que comptà amb escultura aplicada per a un element de la façana. Una altra de les intervencions que implicà a un escultor fou durant els anys 1714-1715 quan s'incorporà un balcó. La nova feina incloïa la realització d'un escut amb les armes sindicals. Aquest treball va ser a càrrec de Domènec Ferrer per un cost de 50 lliures.²⁴ Domènec Ferrer i Company (c. 1670-1737), era un fill del pintor Pere Joan Ferrer i una vegada finat son pare entrà en el taller d'escultura de Miquel Barceló. Aquesta no va ser l'única ocasió que l'escultor treballàs a càrrec d'uns representants públics. Els Jurats de l'illa, per exemple, ja li havien encomanat la imatge de Sant Elm per a l'oratori ciutadà. A més del treball escultòric de les finestres de Cort que donaven a la plaça de Santa Eulàlia.²⁵

21 Segons l'arquitecte no era possible l'extracció de la finestra perquè la maquinària no podia entrar per l'estret carrer. Els arcs i les columnes del pati (interior a l'edifici no el pati exterior) ja estaven mig derruïdes quan els tècnics ho saberen. I s'ordenà la recuperació o la reconstrucció dels arcs destrossats (01/12/1988; 29/11/1988). Tot això vol dir que l'actual pati interior de l'edifici només té, aproximadament, la meitat de les arcades originals. L'altra meitat són peces de reconstrucció o noves (AMP, LO 1987/2999, 2/2. Plànol de la Planta Baixa).

22 AMP, LO 1987/2999, 2/2. L'informe del zelador és més pessimista (30/06/1988). Segons aquest, la façana posterior havia estat derruïda i provocà la destrucció de la finestra. Els obrers, en canvi, deien que la finestra sí havia estat desmuntada. La denúncia presentada a la Inspecció de Guàrdia també recollia que diversos desconeguts s'havien interessat per les restes escultòriques d'aquell mur i demanaren si es trobaven en venda. Tot el procés i les restes, tanmateix, no són molt clares o precises però ens dóna una lleugera idea dels esdeveniments. El conjunt que es denuncià com a robat mencionà diverses columnes, a més, parla de finestres en plural. No hem localitzat cap fotografia de la façana íntegra anterior a la destrucció. La planimetria d'alçat d'aquest mur (AMP, LO 1987/2999, 1/2, 4t bloc, fachada C/ España, estado actual) indica que podia tenir més elements d'interès. Per exemple, en el centre del primer pis, s'obrien dues finestres de mig punt.

23 AMP, LO 1987/2999, 2/2, 22/05/1989. Si es compara amb la peça original, es pot veure que l'actual reproducció és bastant més petita, sense l'escut d'armes corporatiu, etc.

24 ARM, AH 3707, f. 33v, 34r-35v. El mestre d'obres que dirigí la construcció de la balconada fou Antoni Cerdà. Tant el pedreny com les pedres esculpides foren dutes de Santanyí a través de la barca del Marquès del Catlar. L'escultor Domènec Ferrer cobrà la feina en dues partides. Una vegada el 27 de març de 1715: *Jo [...] Domingo Ferrer, escultor, he rebut del Magt. Llorenç Bonet [...] deu lliures y son a compte de les armes fa [...]*. I la segona el darrer dia de maig: *[...] he rebut [...] 40 ll. [...] per fer les armes y pintar la balconada*. A damunt hi devia haver una balconada de ferro forjat perquè el ferrer Guillem Noguera en té rebuts. I Antoni Cardell cobrà per gafes d'aram i poms de llautó. Aquest darrer també proporcionà alguna peça per a la font de la clastra. Els qui feren la feina manual de la instal·lació foren els ferrers Antoni Umbert, Bartomeu Mir i Joan Capdebut.

25 Aquest darrer treball tampoc s'ha conservat perquè la façana fou destruïda i refeta. Tot i que es pot veure com era en alguns gravats d'època. Aquesta sofrí, en part, els mateixos esdeveniments polítics que dugueren a la destrucció del recinte del Sindicat. I Bover ho treia a col·lació en un dels seus escrits: *[...] nunca se vera concluido*

També tengué com a clients a l'alt estament eclesial perquè realitzà treballs en pedra per a la Seu mallorquina.²⁶

No sabem on devia estar aquesta nova balconada però tot fa pensar que podria haver-se situada a la façana que confronta amb el carrer del Sindicat o en els murs dels dos patis oberts. Ambdues parts foren reformades en el segle XIX i, per tant, aquest element degué ser una de les primeres víctimes de l'edifici. Les referències de l'arxiduc Lluís Salvador, com hem vist, ja no en parlaven.

L'ampliació de finals del segle XVI de la Casa del Sindicat que hem esbossat suposà, de manera coetània, la realització de l'oratori de Sant Pere i la fabricació del retaule homònim.

2.2. La construcció de l'oratori institucional i el retaule de Sant Pere Apòstol

L'oratori de la Casa del Sindicat fou fet entre el 1586 i 1590. En un primer moment hi treballà Onofre Mestre, el mateix que duia el gruix de la feina del Casal, però continuà i s'acabà amb la direcció del més conegut constructor Antoni Genovart. Aquest altre, com veurem a través de les actes, fou sol·licitat per ser un dels mestres d'obres de més renom de la Part Forana. I ja que la institució promotora era la representant d'aquesta part de l'illa resulta lògic que fos aquest qui acabàs fent acte de presència dins els seus projectes.

Antoni Genovart ha estat recentment recuperat de l'oblidada bibliografia artística. Un fet que fa que poguem extreure l'àmplia obra que realitzà. El mestre d'obres havia treballat per a l'església de Sineu a on també hi va fer el basament del retaule major (1566-1571). Una tipologia de peça que, com veurem, repetirà a l'oratori del Sindicat. També participà en la parroquial de Pollença (1570) on, a més, realitzà la torre de la Cala de Sant Vicenç. Les comandes seguiren a les esglésies de Petra, Felanitx, Campos, Manacor, etc. D'entre les quals convé destacar la capella de l'hospital de Campos construïda en els mateixos anys que l'oratori corporatiu. Sobretot pel fet que aquest darrer, que ara tractarem, va

*este precioso edificio porque quien debe continuarlo son los regidores y no tienen el fervor ni curiosidad de los antiguos Padres de la Patria Jurados del Reyno que lo principiaron y no vieron finalizado por haberles S.M. repuesto su régimen [...] (BM, BOVER, J.M.: Miscelania histórica Maioricense (Ms), V, f. 96v). Sabem, a més a més, que durant l'època de construcció d'aquesta façana (1702) els Jurats encomanaren a la colla d'escultors formada per Miquel Cantallops i Joan Pujol (1703): sis capitells i tres escuts d'armes de la Ciutat (dos de grans i un de petit) que devien ser per aquesta obra (ARM, EU 86, f. 182v). De fet si seguim la litografia recollida en el Panorama d'Antoni Furió, el mur tenia almenys dos escuts: un al capdamunt de l'arc central de l'entrada i un altre a la cantonada del carrer de la cadena. Curiosament consta que alguns escuts d'armes del Regne dels voltants de l'edifici de Cort entraren en el Museu Diocesà de Mallorca en dates indeterminades, p.e.: ADM, 42/6/35. Peces que no hem sabut ni identificar ni localitzar. Sobre l'escultor Cantallops, sabem que el 1731 era deutor del Col·legi de Sucrers de la Ciutat (ARM, Protocols-3654, f. 209). I pel que fa a Pujol, es troba un Joan Josep Pujol, que no sabem si és el mateix que treballava amb Cantallops. Perquè consta un Joan Pujol que s'examinà d'escultor l'any 1697 i un Joan Josep Pujol que s'encartà d'escultura l'any 1682 amb Jaume Lull (GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: Les arts a Mallorca..., p. 272, 338, 290). Fos el qui fos, l'any 1709 testificava a favor de l'escultor Antoni Pasqual, un fill del també tallador Pere Antoni, i segons el mateix Pujol: [...] ha cosa de 25 anys que tinc tractat y conegut a mestre Ant. Pasqual, scultor, [...] pues per haver ell y jo practicat junts lo ofici d'escultor en casa de un mateix mestre, sempre som stats confederats [...] (ARM, AA 658, expedient 11, s. f.). I l'any següent (1710) un d'ells, Joan Pujol, escultor, morí sense fer testament i fou enterrat a l'església dels Socorrs (ADM, D, Santa Eulàlia, 1707-1714, f. 83r). La façana principal i posterior de l'edifici es troba estudiada a: GAMBÚS, M.: "La configuración arquitectónica del edificio desde los orígenes al siglo XVIII", *Ajuntament de Palma. Historia, arquitectura y ciudad*, Palma, 1998, p. 89-109.*

26 CARBONELL, M.: "Ferrer, Els", *GEPEB*, 2, p. 156. Per la mort de l'escultor: ADM, D, Santa Eulàlia, 1737-1744, f. 14r. A finals del segle XVI a Felanitx habitava un pintor fadrí de llinatge Ferrer, Antoni Ferrer. Si bé, en principi, sense connexió amb la coneguda nissaga d'artistes. El pintor felanitxer morí assassinat el 1611 i tenia una germana vídua a Ciutat (ARM, AA 62, f. 729).

desaparèixer i l'oratori campaner que s'ha conservat ens pot donar una idea molt pròxima al que els síndics aixecaren a Ciutat. Genovart, per altra banda, va fer obres de petit format en treballs de creus de terme: dues a Algaida (1578-79) i la creu dels Morts de Sineu.²⁷ També va ser de la seva responsabilitat la torre defensiva del Cap Blanc i la del Cap Enderrocac de Lluçmajor.²⁸

Cal destacar que dins l'entorn de les obres exposades ens apareix, ocasionalment, el mateix cercle artístic que trobarem en el Sindicat. Per exemple, l'església d'Artà que començà Genovart fou dissenyada per l'escultor Gaspar Gener. El mestre de Joan Sagarra, l'altre escultor que obrà el retaule dins la capella de Sant Pere. I aquest té obres repartides en algunes de les construccions citades: a Artà hi va fer una figura i a Felanitx la portalada. Per altra banda sembla que aquest constructor acaparà certs treballs d'escultura, a l'estil dels talladors o mestres d'obres medievals, doncs realitzà, entre d'altres, la creu de Colomer a Algaida. A les següents línies també veurem que a banda de les funcions de mestre d'obres tot fa pensar que també adoptà més d'una tasca escultòrica pel Sindicat de Fora.

El primer lloc on trobam a Antoni Genovart compromès en el projecte d'aquesta institució és a una acta corporativa feta l'octubre de 1586. La qual ens deixa veure el canvi de direcció que es produí a l'oratori i la seqüència constructiva. Vegeu:

Nosaltres per passar avant, l'obra de la capella, segons altres determinacions de Consell [...] havem dada dita capella a fer segons veuran [...] conforme albara [...] a mestre Antoni Genovard, picapedrer, per cent y cinc lliures y creiem segons la traça y la feina ha de fer tenir gran fayso²⁹ y hont essent dit Genovard conegut per V.M per haver fetes tantes feines per la part forana de més importancia y havent ja posada ma en la obra nos deu deixar de afavorir-lo en dita escarada, no obstant la oblatio feta per mestre Onofre Mestre encara que digne ho[?] fera den sents mancho, y haver fetes ja moltes obres en la casa, les quals V.M. tots tenen vistes [...] de mestre a mestre y de feina a feina hi son d'avantatges per on V.S. oiran lo tenor de l'albarà [...] diran si dita escarada per nosaltres donada la tenim per ben donada o no. [...] lo dit albarà y vista la traça de la feina ha de fer y fa dit Genovard passades les veus, com es costum fons conclòs definir per tots, nomina discrepante, que dita escarada es molt ben donada y que dits senyors Síndics [...] se continua la feina, no obstant la presentació del dit mestre Onofre Mestre.³⁰

Així, per tant, sembla que hi hagué una competició o confrontació entre els dos mestres d'obres. D'una banda, Onofre Mestre que treballava de manera important en el Casal i, per l'altra, Genovart que acabà afavorit pels síndics i es decantaren perquè agafàs tota la direcció.

La capella es va fer de dos trams que era com s'havia projectat. Emperò durant un període, no sabem si per influència del nou constructor, es considerà la possibilitat d'ampliar-la amb

27 CARBONELL BUADES, M.: "Antoni Genovart", *Ultimi independenti architetti del gotico nel Mediterraneo tra XV e XVI secolo*, Palermo, 2008, p. 205-225.

28 SEGURA SALADO, J.: *Les torres marítimes de Lluçmajor*, Palma, 1991, p. 40, 50.

29 Creiem que aquesta paraula es refereix al fet que l'obra que proposà Genovart havia de tenir un gran faixó (faixa motllurada o sortida en un mur).

30 ARM, AH 4477, f. 48r. De fet fou Onofre Mestre qui s'havia encarregat de fer la cambra nova del Síndic i l'arxiu (1585): *Me. Onofre Me., picapedrer, ha rebut [...] 4 ll 2 s. Per guix, calç [...] per la cambra del Síndic, per lo arxiu*. Mentre que el fuster Tomàs Mulet aportà peces domèstiques (ARM, AH 4787, f. 46v). Mestre, com hem dit, dugué la tasca important de la reforma de la Casa del Sindicat, segons es desprèn de les copioses despeses conservades (ARM, AH 4786, f. 73r i s.; ARM, AH 4788, f. 60v).

un tram més: *V.M. ja tenen vista la traça de la capella quelcom xica és, nosaltres havem volgut veure si la poriem créixer una clau y tenir sagristia digne [...] y fer que aixecam són dues claus sien tres y loch per dita capella y verament se poria complir millor l' obra y estaria més ligada [...].*³¹

El problema d'aquesta proposta era que no tenien el terreny i havien d'agafar part d'un trast veí o part de l'hort del recinte. El novembre els síndics tornaren a reunir-se i Arnau Bonmacip, síndic d'Inca, informà del sobrecoast que això suposava:

*Honors V.M. se recordaran com en lo consell propassat nos fou donat orde de veure si poriem acréixer una clau a la iglesia [...] prenint un tros de l'hort de les cases de M. Marcer però [...] vist cert fideicomis fet per dit Marcer [...] no obstant nons ha volgut dar lloc y considerat que tant acomodada y mes estara dita iglesia fent-se de l'arc [...] resta prou plaça y del carrer major se podrà veure lo retaule confiats que V.M tindran per bé dita mudança [...] y així bé del retaule dat a fer a me. Pere³² Sagarra, imaginaire, conforme la traça tenim en lo qual ha de fer una pastera y un Sant Pere de bulto, ni mas ni menos és lo de la Seu, hagut esguard de la altaria y amplaria del retaule perquè en esser feta l'esglesia sia fet lo retaule y [...] Sr. Bisbe la capella beneesca així bé lo retaule y campana [...] s'ha de fer [...] es necessari donar diners per avançar les obres [...].*³³

El retaule de Joan Sagarra com ja veiem en aquest parlament s'havia comanat paral·lelament a la construcció de la capella. Això, com veurem, tengué algunes conseqüències pel fet que sembla que els trams, almenys el de l'altar, van ser més amples del que es tenia previst. Un resultat que equivalgué a haver d'ajustar el moble provocant un increment de la despesa. L'escultor havia contractat l'obra, un poc abans, amb els síndics Arnau Bonmacip i Jaume Puig:

Contrata del estatuario Juan Sagarra para hacer el retablo de (la) iglesia del sindicato.1586

Faig fe, Jo, Jaume Puig nott. Com los senyors Ms. Arnau Bonmacip y Ms. Jac. Puig síndics clavaris de la Univert. Forana de una p(ar)t y lo honora(ble) m(est)re Joan Sagarra imaginaire de [...] per altre son d'acordí ço es lo dit Sagarra de fer un retaule de llenyam vermell per la Iglesia se fa en la Casa del Sindicat conforme la traça per ell mostrada y de mà mia firmada de altaria, amplaria y ab los relleus en ella designats en la pastera del qual promet fer y donar acaba(da) ab totes sus proporcions una figura de St. Pere de bulto ab sa cadira de la altura y proporció es necessaria hagut sguard de la dita pastera [...] de la hechura es lo de la Seu. Ni més ni menys no obstant dit Sagarra no havia dada la traça la qual retaule ab dita figura de St. Pere dit Sagarra promet y se obliga donar conforme dita traça y desus dit es per tota la quaresma pròxima vinent y los dits Srs. Síndics se li prometen per tota cosa fase pintar y daurar darse-

31 ARM, AH 4477, f. 48v.

32 Encara que sigui transcrit com a Pere és un error de l'escrivà. Tant el contracte com les despeses que veurem citen l'escultor amb el nom que coneixem (Joan).

33 ARM, AH 4477, f. 50v-51r. El text conservat fa mal llegir i, més o menys, creiem que correspon a la transcripció feta. Pel que sembla volgueren ampliar un tram que no feren i optaren per ampliar per la banda del pati, segons es dedueix. De tal manera que la mirada des del carrer i el pati obert donaria no sols una visió del conjunt sinó també del retaule interior. Suposam que en aquell moment encara no s'havia posat l'actual arcada que dividí el pati en dos espais. Aquesta part conservada (obra i portes amb els forrellats i baules originals amb l'escut d'armes) creiem que es construí al voltant de l'any 1616 perquè el fuster Josep Barceló cobrà: [...] 5 lliures y son [...] per la sindria per fer lo arc de la placeta [...] per les portes noves [...] (ARM, AH 3045, s.f.). Mentre que l'empedrat es posà el 1634 (AH 3065, f. 20v). No sabem si hi hagué empedrats posteriors però segons la llicència d'obres de 1988 es va conservar el que hi havia.

li cent y cinc lliures moneda de Mall(orca) deste manera: ço es vint lliures de [present] y les restants 85 ll segons la feyna dara feta de manera que acabat dit retaule sia acabat de pagar dit Sagarra. Les quals 105 ll dits Srs. Sindics se li donaran per tota cosa, tant per llenyam, mans co(m) estat altre qualsevol altre cosa fora pintar y daurar lo que se guardara a dits Srs. Sindichs [...] Fas lo present firmar de dites parts restant la present escriptura en mà dels dits Srs. Sindics y la traça en poder de dit Sagarra. Als 28 de 8bre 1586.

Arnau Bonmassip, sindich clavari

Jaume Puig, sindich clavari

Jo Joan Sagarra, himaginayra firma lo susdit passar en veritat.³⁴

Aquesta obra escultòrica del Sindicat Forà és la primera que es coneix realitzada per Sagarra a compte propi. Una vegada acabà la formació en el taller de Gaspar Gener. I feia tres anys que havia contret matrimoni amb Elisabet, la filla del mestre. El taller de mestratge no l'abandonà del tot perquè seguí col·laborant tant amb el sogre com amb el gendre (Gaspar Gener II).

El treball d'aquest escultor ja l'hem citat, en part, dins les construccions fetes per Antoni Genovart: una imatge de Sant Miquel a Artà (1592) i el portal major de la parroquial de Felanitx (1599-1603).³⁵ També sabem que en tengué d'altres de caràcter menor: un tabernacle per Pollença (1601) i algunes feines en el Palau de l'Almudaina.³⁶ Una de les darreres obres va ser un retaule de Sant Cristòfol per a Binissalem (1605-1611). Una tasca que, segurament, alguns dels seus descendents (Vicenç i Francesc Sagarra) en tengueren alguna part activa. Almenys foren aquests qui acabaren de cobrar les partides pendents després que finàs (†1621).³⁷

El contracte que hem pogut recollir menciona que havia de seguir com a exemple el retaule de Sant Pere de la Seu. Una referència que no ens serveix de gaire informació perquè aquesta altra peça es perdé arran d'un incendi (1819).³⁸ Sagarra realitzà la nova peça del Sindicat en pocs mesos. A banda del cobrat durant la firma del contracte, sabem que el 29 de juliol de 1587 cobrà altres cinc lliures i una altra partida la rebé a l'octubre.

La construcció del presbiteri però, com ja hem comentat, es realitzà amb més llum del

34 ARM, AH 4251, s. f., C-26.

35 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu*, Palma, 2002, p. 84, 120.

36 POU AMENGUAL, M.: "El retaule dominic del Roser a Pollença", *Locus Amoenus*, 15, 2017, p. 60; MOLINA BERGAS, F.: "Jerarquia y poder en la confradía de pintores, bordadores y escultores de la Ciutat de Mallorca", *BSAL*, 70, 2014, p.141-163.

37 POU AMENGUAL, M.: "Sobre la retaulística de Binissalem durant l'època moderna. Les intervencions de Joan Sagarra i Joan Antoni Oms", *BSAL*, 70, 2014, p. 167-171.

38 De les poques referències històriques del retaule de la Seu es troba la narració de J.M. Bover: [...] *El retablo era muy antiguo pues conjeturo con fundamento si seria obra del año 1400. En un incendio [...] no perdonó no solo al cuadro [...] parte de la bóveda lo que desde luego se mandó reedificar por orden del Cabildo cuyas armas y las del San Apóstol son las que en las llaves sustituyeron a las de Zaforteza [...]* (BM, BOVER, J.M.: *Miscelánea histórica Maioricense* (Ms), V, f. 49v). Hi ha un darrer treball que analitza l'evolució d'aquesta capella catedralícia: ESCALAS MARTÍN, M.M.: "Origen y transformación histórica de la capilla del Santísimo en la Catedral de Mallorca", *LINÑO*, 24, 2018, p. 35-46. Segons el grau de fidelitat que seguí l'escultor Sagarra podríem tenir una primera aproximació al retaule gòtic que desaparegué de la Seu. El moble tindria uns cinc plans repartits entre la predel·la i carrers. I la figura titular seria de l'apòstol damunt la càtedra.

previst. Una situació que provocà l'ampliació de la nova peça i haver de fer una súplica als síndics per poder compensar les despeses afegides:

Die 13 10bris 1587 per Joan Segarra imaginaire

Magnífics Sr. Syndics

Mestre Joan Sagarra era tingut en fer lo retaule del Gloriós Sant Pere, lo qual ha fet per la present Universitat d'amplaria de setze palms y mig y d'altària de vint palms y mig posant-hi lo llenyam y tot lo menester com apareix lo acta de concordia y traça per ell feta d'aquell y com lo hage fet d'amplaria de devuit palms y d'altaria de vint y dos palms per efecte de embalar aquell per hont en aquell ha entrat més llenyam y ha haguda mes feina. E com a bé que hagués seguida la traça y concordia feta per dit retaule en ninguna manera haguera tret lo just jornal y cabal de aquell com més havent lo fet més ample y alt y molt mes embalat de obres com se pot veure per la traça y retaule lo qual esta fet. E com sia cosa justa que quiscun sie satisfet de son just treball y cabal, per tant, dit Sagarra suplica a V.M. haguda ocular visura de dit retaule y traça y feina per ell feta en dit retaule. Y considerant lo llenyam que hi ha entrat més [...] afegir-li alguna justa quantitat així per estrenes com per lo just valor de dita feina, les quals coses a bé [...].³⁹

El consell es reuní l'endemà a la petició. Un moment, a més, que ja començaven a tenir en compte els elements del nou lloc. Baldament, encara no tenien cap pressupost assignat per aquestes despeses afegides. I, de moment, tampoc s'acordà resoldre la petició feta per l'escultor.⁴⁰

El treball final però fou cobrat de manera periòdica cosa que ens indica la regularitat que tengué aquesta feina. Un nou avançament el trobam després: *Jo Joan Sagarra, imaginaire, confesa haver rebudes cinc lliures dic cinc lliures a bon comte del retaule per mans del senyor Jaume Vanrell; i la mateixa quantitat es repetí el gener. La peça fou finalitzada entre aquest mes i el març de 1588. Segons es pot desprendre quan cobrà 5 lliures pel retaule que feia en el mes de gener i altres cinc dos mesos després transcrit de la següent manera: [...] compte del retaule he fet per la capella [...].⁴¹*

Per altra banda, Genovart, tengué l'edificació, en gran part, acabada el 1587. I finalitzà amb les dues voltes previstes sense l'ampliació proposada. En tot cas, també tengué despeses no previstes que provocaren una altra súplica per banda d'aquest mestre d'obres. En aquesta petició ja es veu el resultat final de l'obra aixecada: *[...] ha feta i fabricada la iglesia de dos claus [...] amb lo millor modo y política a ell possible [...] tant del portal, voltes y claus tant ben proporcionada que dona contento a qualsevol qui veu aquella [...].* Uns mèrits que, fossin certs o no, servien per justificar la pujada del preu i el cobrament.⁴²

39 ARM, AH 4477, s.f, cosit entre f. 54-55.

40 ARM, AH 4477, f. 54r-55r. Les portes de l'església, ornar l'altar, pali, comprar un calze amb la patena, etc. eren peces que s'havien de comprar. I no tardaren més d'un any en entrar-hi perquè el 1590 dins l'església ja hi trobam: tovalloles, palis, una llàntia de vidre, una patena d'argent, un camis i una capsa de llenyam pintada per tenir les hòsties (ARM, AH 4251, s.f.). L'argenter Rafel Guitart feia de testimoni de l'inventari però no sabem si tenia cap relació amb l'entrada de les peces.

41 ARM, AH 4782, f. 85r, 88v, 90r-v; AH 4783, f. 74r. El mateix dia (8 de març) en cobrava una altra partida de 6 lliures i en quedaven quaranta.

42 ARM, AH 4477, f. 53v-54r i full cosit. El síndic era un tal Vanrell. La súplica de Genovart s'acceptà i li lliuraren 10 lliures. Jaume Puig s'encarregava de la logística del Casal i també demanà cobrar pels serveis. Però no tengué tanta sort o, almenys, el consell no resolgué aquesta altra petició.

La capella conservada de l'hospital de Campos, com hem mencionat més amunt, és la que ens pot proporcionar una idea més clara d'aquesta altra. L'oratori de sant Pere va ser un edifici adherit al Casal i de dos vessants amb l'entrada pel pati obert del carrer del Sindicat i donant l'esquena a la plaça de l'oli del darrera. Els murs devien ser llisos i amb poques obertures. Segons veurem, la portalada ciutadana, que també devia ser apuntada com la de Campos, tenia un nínxol damunt el portal amb un conjunt escultòric de tres personatges. A diferència de l'edificació campanera que és llisa. Tampoc es construï cap espadanya damunt la façana perquè tenia una torreta de campanar al darrera. Aquest campanar es pot deduir del fragment del volum que sobresurt en aquesta àrea segons es recollí en el mapa del canonge Garau. Però també els comptes de l'obra, que més endavant exposarem, citen l'existència d'una torreta de campanar. Un lloc on s'hi varen afegir dos rellotges de Sol. Pel que fa a les dimensions, sortosament, la súplica que realitzà Sagarra ens dóna una idea aproximada de les mesures interiors d'aquesta església institucional. El mur del presbiteri tenia un mínim de setze pams i mig d'amplada i altres vint-i-dos pams pel que fa a l'altura. Això vol dir que la capella tenia dos trams, aproximadament, de quatre metres d'amplada cada mur i per damunt dels cinc metres d'alçat s'aixecaven les voltes de creueria.⁴³

L'altar fou dut per Joan Rosselló el juny de 1587.⁴⁴ I Sebastià Marimon hi aportà algunes carretades de grava tant pel trespol, l'argamassa, la banda superior o pel farciment de les voltes. L'estructura de fusta per l'armassó de suport per construir les voltes internes fou muntada pels fusters Guillem Veny (40 sous) i Bartomeu Suau (28 sous). El portal de l'entrada el realitzen conjuntament el picapedrer Antoni Ballester i Genovart. Ells dos també treballaren en altres parts de la capella.⁴⁵

El retaule de Sagarra no es muntà en un primer moment dins l'oratori però ja havia entrat a formar part del patrimoni de la corporació (1588). I de manera provisional va ser dipositat entre la sala gran del Casal i la sala de l'arxiu: *Item dins lo Arxiu de les escriptures una taula de noguer llarga sens petja y molta part del retaule que ha de esser per la Iglesia que no esta posat a son cte. [...]* I en la sala gran nova: *Item part del retaule de la capella on esta la figura de St. Pere [...]*.⁴⁶

No sabem, exactament, quan tengué la instal·lació definitiva però no tardà moltes setmanes. Genovart, entre els mesos de setembre de 1588 i el gener següent, posà el bancal. Un tipus de treball habitual en ell perquè també executà el de l'església de Sineu. A més, el moble de sant Pere tenia un nínxol per la figura central cosa que suposava un volum afegit a la banda posterior. Això requerí que Genovart hagués de llavorar part del mur del presbiteri per

⁴³ Un pam mallorquí són 0'1955 m. Per tant, 18 pams: 3'50 m; 22 pams: 4'30 m.

⁴⁴ ARM, AH 4783, f. 71v. *Jo Antoni Genovart, picapedrer, faig testimoni com me. Joan Rosselló, picapedrer [...] rebut de Jaume Vanrell, sindic [...] cinc lliures y son per un altar [...]*

⁴⁵ ARM, AH 4783, f. 72r-75r; AH 4782, f. 84 i s. Un altre pedreny i mitjans de marès foren de Lluçmajor duts pels nadius d'aquest poble Jaume i Bartomeu Cardell (pare i fill). Sebastià Marimon, Lluç Ferragut, Antoni Ballester o Joan Llobet que s'encarregà de deu dotzenes de cantonades són altres jornalers que hi treballaren; la botiga del fuster Pere Bover, etc.

⁴⁶ ARM, AH 4251, s.f. Inventari any MDLXXXVIII. Aquest any ja tenien algunes de les peces que havien de completar la capella. Per exemple, a la cambra el Sindic Vanrell s'hi trobava [...] *una campana nova que se ha de posar en la Iglesia.*

poder encabir tot el conjunt: *Jo Antoni Genovard [...] confés haver rebut [de Pere Sureda síndic] a bon comte de l'escarada tinc. Ço és el sota bancal del retaule y la capelleta per la pastera de St. Pere i una pica d'aigua beneida y tres figures. Ço és Nstra. Senyora amb son filllet y dos síndics la qual escarada va per preu de vint i cinc lliures. Fet 21/10/1588.* Un treball que finalitza tres mesos després cobrant unes tres lliures per: [...] *lo fet al bancal del retaule y tres figures damunt el portal de l'esglesia y una capelleta per estar la pastera de Sant Pere y una pica d'aigua beneida [...]* (11/01/1589).⁴⁷

La narració de Genovart ens dóna, com veiem, més informació. No només del treball que realitzà sinó del conjunt de l'oratori. El mestre d'obres a més de realitzar-hi una pica per l'aigua beneïda va realitzar una figura de Nostra Dona franquejada per dues figures de síndics damunt el portal. La documentació no dóna peu a més interpretacions de la composició d'aquest conjunt escultòric. Emperò donat el context religiós, devocional i polític davant del qual ens trobam tot fa pensar, sense gaire marge d'error, que aquesta capelleta que presidia la façana tenia la Verge en el centre amb dos síndics orants vestits amb gramalles a cada costat. Almenys, aquest és l'esquema que en el segle següent repetiran algunes pintures d'aquest context quan es representaven els Jurats del Regne.⁴⁸

Si aquesta interpretació és la correcta, la documentació ens indica que les tasques de Genovart anaren més enllà de la del picapedrer o mestre d'obres. I feia petites peces d'escultura. Un aspecte que tendria el paral·lelisme a la creu del Colomer que realitzà a Algaida. La peça algaidina té diverses figures i elements arquitectònics clàssics (columnes i volutes). Entre aquests darrers elements ens crida l'atenció les volutes aixafades del capitell algaidí i que, curiosament, eren seguides a les de la finestra robada d'aquest recinte. Uns aspectes que ens poden fer apuntar cap a un possible mateix cercle de treball, al voltant d'Antoni Genovart o taller, com a autors. Un aspecte, tanmateix, en coherència a l'època i els distints actors i aspectes que ens apareixen en aquesta institució. Recordem, a més a més, que en el parlament del síndic de 1586 ja es mencionava que Genovart havia pres alguna part activa a les obres abans de passar, directament, a un primer lloc de la direcció.⁴⁹

L'escultor Joan Sagarra, per altra banda, coetàniament quan elaborava el retaule del Sindicat també s'encarregà de pintar i daurar les claus de volta d'aquest nou espai. Els blocs de pedra s'havien dut de Santanyí l'abril de 1587. I n'arribaren tres: un per fer la pica d'aigua beneïda i dos per les claus de les voltes.⁵⁰ Aquests no tardaren més de tres mesos

47 ARM, AH 4613, f. 52r-v. De la pica, o piques d'aigua beneïda, que pogué tenir aquest oratori; Zaforteza Musoles recollí que encara a la primera meitat del segle XX n'hi havia una d'empotrada en el mur del carrer Vallori, número 2. El carrer del darrera del Sindicat i que donava a la plaça de l'oli (ZAFORTEZA, D.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 280-282; també citat a: OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer...*, p. 21). Aquesta zona té un nou edifici que ocupa tot l'espai, cosa que fa impossible entreveure més dades.

48 Les pintures amb els Jurats de l'illa que segueixen aquesta composició les trobam a la pintura: "El Crist dels Jurats" del Consell de Mallorca o amb una Verge a la taula del Cerimonial de Cort feta pel pintor A. Riera (1659).

49 ARM, AH 4774, f. 29v, 30r, 60v. Les portes de la capella les posaren l'any 1589 pel fuster Guillem Güells. Sobre Genovart, entre 1588 i 1589, es reincedeix sobre la feina: *Jo [...] reb [...] de l'escarada tinc en la Casa del Sindicat ço és lo sotabancal del retaule i la pica d'aigua beneida i tres figures a nel portal. Ço és una Ntra. Sra. i dos síndics. I va per preu de vint-i-cinc lliures (28/11/1588).* Uns treballs que torna a cobrar el gener: [...] *bancal del retaule i una capella dins la paret a on te d'estar la pastera de Sant Pere i tres figures damunt el portal de la capella i una pica d'aigua beneida [...]*.

50 ARM, AH 4784, f. 50 i ss. Genovart és qui fa de testimoni, gestionà l'arribada del material i cobrà per fer una

en esculpir-se i l'escultor Sagarra les completà, com hem mencionat, amb la pintura i el daurat.⁵¹ Una tasca menor però que tampoc fou l'única perquè, igual que hem vist en Gregori Ballester o Gaspar Oms, Sagarra també pintà algunes miniatures blasonades de la corporació. Almenys la del síndic solleríc Jaume Custurer l'any 1587.⁵²

Si bé ja hem mencionat com desaparegué i destruí l'escultura aplicada exterior que tenia aquest conjunt monumental. Les dues claus de volta, una vegada esbucada la capella, passaren al Museu Diocesà de Mallorca. I tot i que la documentació no en parla ara sabem que en aquestes peces es treballà en una: l'escut d'armes corporatiu amb les quatre barres i dues claus. I, per l'altra, la figura de Sant Pere Apòstol assegut i en senyal de benedicció. Que, en el millor dels casos, aquesta darrera representació podria haver seguit el disseny de la figura que havia fet Sagarra pel retaule (fig. 5-6).⁵³

L'any 1589 quan el retaule es posà damunt el bancal s'acabà pintant i daurant. Aquests treballs no estaven inclosos en el contracte i el pintor escollit per aquesta segona fase fou Onofre Suau. Si bé Sagarra, posteriorment, en tornarà a prendre part activa.

Pel que fa al pintor Suau es pot dir que aquesta feina pel Sindicat Forà degué ser la primera en importància que realitzà durant la seva vida professional. Doncs el pintor obtingué el mestratge pictòric aquest mateix any. Suau poc després (1593) ja comptava amb un aprenent, Miquel Riutord, que també degué visitar la seu de la corporació amb el mestre per treballar-hi, perquè en aquest altre any, com veurem, el pintor encara hi feia tasques artístiques. Alguns anys més endavant es pot seguir trobant al pintor Suau obrant per a la capella del Roser de Valldemossa. I, així mateix, a finals de segle (1597) tornava a coincidir amb l'escultor Sagarra, juntament amb altres pintors, treballant en el Palau de l'Almudaina.⁵⁴

El cost de Suau per les tasques del Sindicat de Fora (daurat de la pastera i de la figura de

finestra de racó. A l'abril de 1587 dirigia el bastiment intern de l'església per muntar els dos trams de la volta de creueria.

51 ARM, AH 4785, s.f. *Jo Joan Sagarra himaginair confessa haver rebudes set lliures [...] per pintar i daurar de les dues claus de la capella [...].* Aquest altre còdex és un dels qui contempla més copiosament les partides d'obres. L'escultor, per exemple, en seguí registrant diversos rebuts pel retaule (35 lliures el 24 de gener de 1587; 20 lliures pel febrer i 15 lliures a l'abril). Les parets de la casa i capella es feren entre el setembre i novembre de 1586. Pel desembre estaven en el portal i les cantonades, etc.

52 ARM, AH 4782, f. 96v. Cobrà 5 sous. L'escut d'armes pintat és un pont de dos arcs amb l'anagrama CV coronat per una creu. La tipologia i composició usada per Sagarra segueix la que pintà Gaspar Oms (fig. 1). Encara que es troba bastant desgastada.

53 Una foto i la procedència d'aquesta clau de volta fou publicada a la veu de la GEM: PLANAS, A.: "Sindicat de Fora", *GEM*, 16, 1991, p. 248. Per altra banda agraeisc l'obtenció de les fotografies i les fitxes d'inventari a Conxa Pons del departament de patrimoni del Consell de Mallorca (n. inv. 978 i 979). No m'ha estat possible la localització material d'aquestes peces. Però sabem que a la primera meitat del segle XX la clau de volta amb les armes del Sindicat es trobava encastada davall el porxo d'accés del museu. A l'esquerre del pati del Palau Episcopal (AGUILÓ, R.M.; PALOU, J.M.: *Rafael de Ysasi: Museo Arqueológico Diocesano* (II), Palma, 2018, làmina II). Després en passar el museu a l'altra ala del Palau, la peça es guardà a peu pla en alguna de les sales. Valdria la pena la seva recuperació i la retornada a exposició pública amb la pertinent informació divulgativa. No només per la banda patrimonial o artística que puguin tenir sinó perquè són dels pocs testimonis representatius que perduren d'aquesta institució.

54 CARBONELL BUADES, M.: *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, Palma, 2007, p. 123; BAUÇA DE MIRABÓ, C.: *La Real Cartuja de Valldemossa*, Palma, 2008, p. 294; MOLINA BERGAS, F.: "Jerarquia y poder...", p. 152.

Sant Pere) va ser de seixanta lliures.⁵⁵ L'octubre de 1589 començà a rebre 5 lliures per la pintura i seguí cobrant fins a l'abril de 1590: 5 lliures (19/10/1589), 19 lliures el mes següent en dos rebuts i, després, 4 lliures i 6 sous (28/04/1590). El 29 de maig de 1590 havia acabat aquesta primera feina i cobrà una quitança de 6 lliures i 10 sous del síndic Melcior Vives [...] *per a compliment per tota la feina ha feta en el retaule de la capella del Sindicat*.⁵⁶ Això dugué a l'acabament del gruix pictòric del nou moble i pogué ser inaugurat juntament amb la capella.⁵⁷

El retaule i l'oratori van ser inaugurats però encara hi havia feines pendents. Per això tornam a trobar Onofre Suau durant els mesos d'agost i desembre de 1590 per pintar [...] *los cinc plans del retaule* [...]. O sigui els buits dels carrers i de la prede-la.⁵⁸ Onofre Suau degué fer algunes escenes hagiogràfiques en coherència amb els sants que tenia el moble i que, segons els inventaris que exposarem, almenys, s'hi trobaven un Sant Pere (el titular) i un Sant Andreu.

L'any 1593 consta que la cúria del bisbat visità l'oratori i pogué registrar el nou entorn: [...] *altare ac retabulum... decenter estare* [...] *Poster vero visitant calcuiem, missae et omnia alia ornamenta dit capella* [...] *omnia bene manere*.⁵⁹ I els síndics, posteriorment, en pogueren parlar en una reunió per decidir completar el lloc amb les peces requerides.⁶⁰ L'any següent de la visita diocesana encara tenien pendent feines de detall.⁶¹ I, una altra vegada, del setembre de 1594 a l'agost de 1595, es tornà a acudir a l'escultor Sagarra i al pintor Suau pels acabats.⁶²

Finalment, i pel que fa a l'existència llarga de més de dos segles del retaule corporatiu, el moble tengué intervencions menors a càrrec d'alguns fusters i artistes. Una de les

55 Els comptes es poden seguir amb els fets pels dos síndics. Un d'ells és el que mencionarem en el text i l'altre és Antoni Torrens que fa constar el preu estipulat. Els altres pagaments parcials són: 10 lliures per pintar el retaule (20/10/1589); 5 lliures (12/12/1589); 25 lliures dos dies després; 5 lliures per començar a pintar dos dels plans (17/04/1590) i seguí, pel mateix concepte, el mes següent (2 lliures i 10 sous): ARM, AH 4776, f. 31r-v.

56 ARM, AH 4770, f. 25v-27v, 53v.

57 ARM, AH 4770, f. 34 r. [...] *per fer sonar les trompetes lo dit de la benedicció de la capella* [...]

58 ARM, AH 4774, f. 25v-26r, 28v, 29v. En aquests rebuts el síndic és Pere Antich: [...] *Jo Antoni Torrens faig testimoni com me. Onofre Suau, pintor, ha rebut* [...] *set lliures y deu sous* [...] *y son per un pla de la banqueta del retaule* (23/08/1590); *deu lliures y son a bon compte* [...] *de pintar los cinc plans del retaule* (01/11/1590); *Onofre Suau, pintor, reb* [...] *vull lliures y son a bon compte del retaule que pinta* (15/12/1590). Aquest any també es pagava 1 lliura per la figura del palis. Segurament una figura brodada, o pintada, de les que sortiran en els inventaris que veurem.

59 ADM, Visites Pastorals, 1593, s.f.

60 ARM, AH 4471, f. 63r. Acta del dissabte 17/07/1593. *V.M sabran com lo reverendíssim Sr. Bisbe nos ha manat ab penes que facem uns vestiments, uns palis y tovalles per la nostra iglesia y sera necessari fer uns calaxos per tenir los ornaments* [...]

61 ARM, AH 4767, s.f. *Més per manament que acabin de pintar el retaule y dues gerretes y sis sous per obra de terra. Tot 7 sous y 4 diners*. Una de les tendes que el pintor Suau comprava els pans d'or era a cal sucrer Pere Boner. El qual entre la cera per a la corporació i el pa d'or d'Onofre Suau cobrà 13 lliures (ARM, AH-4773, f. 47r., abril de 1592).

62 ARM, AH 5006, f. 4r, 52v, 53v-54v. L'escultor rebé, en sis rebuts, 43 lliures. El pintor Suau acabà de cobrar 5 lliures a l'agost de 1595. A títol d'anècdota podem dir que perderen els comptes dels treballs i li manaren al pintor que recollís tots els rebuts per revisar-los; ARM, AH 5007, f. 26. *Jo Joan Sagarra himaginair quonfessa haver rebudes dotze lliures* [...] *del senyor Francesc Llobera* [...] (24/11/1594). El retaule fou completat amb unes cortines de Rafel Cabanellas (agost de 1595).

primeres renovacions importants l'hem poguda localitzar el març de 1647 quan el pintor Miquel Domenge (†1660), un pintor sense obra estudiada i dins el cercle del pintor Jaume Comelles, cobrà més de tres lliures per arreglar-ne algunes parts.⁶³ Una de les darreres participacions va ser una restauració de cert volum. Almenys pel que fa al policromat original i que la realitzà el pintor Josep Martorell l'any 1752.⁶⁴

La fortuna posterior del retaule de Sant Pere Apòstol una vegada anul·lada la institució i venut el patrimoni monumental no l'hem sabut resoldre. Quan es vengueren els edificis a Miquel Salvà sabem que el contracte estipulava que no hi estaven inclosos els béns mobles: [...] *Se advierte que en la presente enajenación no van comprendidos los muebles de la casa principal, ni el quadro, altar y muebles del oratorio* [...].⁶⁵ Algunes de les peces, com sabem i més endavant explicarem, passaren a l'església de Santa Eulàlia, però d'entre aquestes no hem localitzat el retaule que presidia la capella institucional. Segons Bover: [...] *llevada la figura de St. Pedro y la de N. S. a la Igl^a de S. Eulalia y capilla de los Santos Cuatro coronados mártires del gremio de albañiles* [...]. La figura de Nostra Senyora, que feia referència Bover, podria ser la pintura que veurem de la Immaculada. Encara que també podia fer referència a la que presidia el portal major de l'església. La figura de Sant Pere i el retaule, en canvi, segueixen estant en parador desconegut.⁶⁶ Tampoc n'ha quedat rastre del mobiliari i dels utensilis de la Casa Sindical (cadiram, segells, etc.). A pesar de que molt d'ells serien, fàcilment, identificables perquè consta, en més d'una ocasió, que se solien posar gravades les armes sindicals.

3. El context artístic del Sindicat de Fora durant l'època moderna

Els inventaris dels béns que, periòdicament, elaborava el Sindicat Forà són molt interessants per l'aspecte artístic que desenvolupam en aquest estudi. Aquests registres funcionaven de control i a través d'ells coneixem el que tenien, l'ampliació o la desaparició de les peces. A més a més, ens dóna una idea de l'estructura de la Casa del Sindicat i els seus usos. En

63 ARM, AH 3614, f. 54r. Si bé el pintor cobrà la feina a l'abril: *Jo Miquel Domenge, pintor, confes haver rebudes tres lliures y quinze sous [...] y son per adob de tres plans de la banqueta del retaule de lo altar de Sant Pere [...] i reb del senyor Joan Oliver, síndic (04/04/1647)*. També el localitzam el mes anterior quan exercí de testimoni del sastre que havia preparat les gramalles (21/03/1647). Un fet que ens indica que ja devia treballar pel retaule.

64 ARM, AH 4609, f. 24v. *Jo he rebut [...] 3 ll. 15s. Per haver renovat lo altar de St. Pere [...] això és de mon ofici de pintor. Palma, 17/12/1752. Josep Martorell, pintor*. En aquestes dates el mestre d'obres era Miquel Cerdà. Que la intervenció del pintor completava una renovació més ampla es veu amb el fuster Antoni Balla. Perquè aquest cobrà per clavar unes cornises per a l'altar i reclavar els dos quadres laterals. Els tres anys següents el prevere Antoni Pont de la Terra incorporà i arreglar altres peces: [...] *per cinta pel St. Cristo [...] per renovar la dita figura del St. Cristo y fer-li una ma* (octubre de 1754); *deu florerer comprades a Barcelona per adorno de la Iglesia de St. Pere* (02/07/1755). L'any 1754 compraren un Breu d'indulgències (ARM, AH 4607, f. 23v, 37v, 39v, i full solt del fuster Balla).

65 ARM, Notaris, P-1338, f. 228r i s. El conjunt era la Casa del Sindicat, l'oratori i tres botigues. En aquell moment (1823) l'immoble limitava amb l'actual carrer del Sindicat, amb les cases del sabater Damià Canals, del negociant Felip Martí, del teixidor de lli Antoni Coll i l'hort d'Antoni Nicolau. La del cap de cantó era dels hereus de Gabriel Estada, àlies Espanya. Aquest darrer malnom degué seguir per identificar l'actual carrer.

66 BM, BOVER, J.M.: *Miscelania històrica Maioricense* (Ms), V, f. 63. S'ha especulat si la figura de Sant Pere seria la que tenia el retaule del Sant Crist de les Ànimes d'aquesta església (OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer del Sindicat...*, p. 23). Una peça que desaparegué en un incendi (1971). Però si Sagarra el va fer així com el contractà, el sant assegut a la càtedra, no correspondria a la figura que s'incendià. Que, a més, tenia una figura de Sant Ponç de parella coherent. Aquesta tampoc correspon a cap de les peces que tenia la institució. Els objectes de la capella dels Sants Coronats, a començaments del segle XX, foren mudats a l'església de La Soledat (Ciutat). Un altre lloc on tampoc hem obtingut cap resultat.

tot cas, sense deixar d'altres aspectes interessants (els béns mobles o teixits), en aquest apartat, donarem prioritat a l'estudi de les peces pictòriques.

L'inventari de 1649, fet cinquanta anys després de la gran ampliació que hem vist, ens informa de les dependències i dels béns que es custodiaven. En total hi trobam 15 espais interiors, inclòs l'oratori, si bé, no tots tenien peces artístiques.⁶⁷ Per fer-nos una idea exposarem aquest primer inventari i, després, afegirem les variacions més importants que tengué. L'espai que disposava d'un major nombre de pintures era la Sala de reunions i solia ser la primera en ser registrada en aquest tipus de documentació. Vegeu:

En la Sala:

Item un retrato a l'oli de Cristo Crucificat y les figures de Ntra. Sra. y Sant Joan evangelista amb son dosser de tafeta blau senzill y cortineta y flocadura del mateix.

Item altre quadro a l'oli amb les figures de Sant Cabrit y Sant Bassa.

Item tretze retratos a l'oli amb la figura de Ntro. Senyor Salvador y los dotze amb les figures dels Sants Apòstols.⁶⁸

Item un retaule molt antic al tremp amb la figura Ecce homo.

Item altre retaule molt vell y molt antic rellevat amb la figura de Ntro. Sr. Crucificat.

En la cambra del Sindicat Major:

Item un retaulet vell al tremp trencat amb la figura de Ntra. Sra. del Roser, que per ser tant vell no es apta de tenir-lo penjat.

[..]

Les pintures que s'hi trobaven, potser, no totes foren incorporades directament a partir de la compra directa per banda de la institució. Ja que el lloc també tenia una funció domèstica i de recepció dels síndics i dels altres representants i treballadors de la Part Forana. Cosa que fa que alguns d'ells poguessin incorporar peces i després passessin a formar part del conjunt. En canvi, d'altres sí que podem dir que foren adquirides a compte de la corporació. Aquestes tant podien ser comprades directament al pintor o a través d'un intermediari. Un dels qui exercia de manera més habitual aquesta funció era el custos o guardià de la Casa. L'any 1630 aquest càrrec era ocupat per Rafel Bover i fou l'encarregat d'adquirir els

67 ARM, AH 6661, f. 2v-4v.

68 Aquest apostolat perdurà fins al segle XIX perquè encara surt a la sala nova a l'inventari de 1799. Aquest registre de finals del segle XVIII les descriu d'una manera prou precisa i fa que ens doni una idea més completa del conjunt. La pintura del Salvador era un llenç d'un sant Crist, segurament, de cos sencer amb tota la creu. L'apostolat eren quadres més petits amb figures de mig cos: *Un quadro gran figura del Sto. Cristo y dotze quadros medianes figures de los dotze apòstols, usats* (ARM, AH 6661, f. 73). Aquesta iconografia es coneixia prou bé en els interiors domèstics de Ciutat. Per exemple: Francesc Vicens Tarongí o també a la casa del menescal Guillem Terrassa (1708) en tenien uns (ARM, Protocols-3655, f. 19v; Prot. 3646, f. 213); el mercader Llorenç Ballester (1724) tenia el conjunt de l'apostolat amb una pintura de Jesús (ARM, Protocols-3633, f. 35). I Francesc Lloret (1729) en tenia un d'incomplet amb 7 dels 12 apòstols (ARM, Protocols-3633, f. 221). A més, Gaspar Oms, que hem vist que treballà pel Sindicat, tenia un llibre d'estampes amb les làmines dels apòstols i les degué usar en alguna ocasió per les seves obres pictòriques (LLOMPART, G.: *La pintura medieval mallorquina*, IV, Palma, 1980, p. 243). I dins aquesta tècnica (làmines impreses) sabem que Joan Fullana (1748) també en disposava d'un conjunt damunt fusta (ARM, Protocols-3622, f. 75 i ss. [...] *12 retaulets dels Apòstols de paper o pergamí* [...]). En canvi, l'ús de l'apostolat aplicat damunt d'altres peces (sarcòfags interiors de la mare de Déu de l'Assumpció o sanefes decoratives dins casals) es coneixen gràcies a algunes peces que conserven els museus Diocesà i el de Mallorca i, potser, també en el casal de Can Moragues.

quadres de l'apostolat que hem citat: [...] *Jo debaix escrit Rafel Bover, guardià del Sindicat he rebut de Mo. Pere Seguí, sindic [...] 26 lliures per lo preu de tretze retaules qui són els dotze apòstols i nostro senyor que serviran la sala major del Sindicat.*⁶⁹ En d'altres ocasions el mitjanser era, relativament, un extern. Un d'ells el trobam amb el quadre dels Sants Cabrit i Bassa que fou adquirit l'any anterior al de l'apostolat i l'encarregat va ser el fuster Pere Esteve. Un personatge que durant aquells anys també era un treballador habitual de la institució. Esteve revengué la pintura per unes 10 lliures: [...] *me. Pere Esteve, fuster, ha rebut del Sr. Jaume Gual, sindic-clavari, 10 lliures 15 sous i són per un quadro de Sant Cabrit i Sant Bassa amb guarnissa daurada la qual servi per la Casa del Sindicat.*⁷⁰

L'única de les peces d'aquesta sala de reunions que sabem que el treball fou pagat directament a l'autor va ser la pintura de Sant Joan i de Nostra Senyora. L'any 1629 el pintor Joan Llodrà deixà la feina registrada: [...] *Jo debaix escrit, Joan Llodrà, pintor, he rebut del Sr. Pere Seguí, sindic [...] 8 lliures y son per haver fetes y pintades dues figures en un quadro gran que son de Sant Joan y de Ntra. Sra. Fet a 8 de gener 1629.*⁷¹ En tot cas, cal precisar que si comparam la transcripció feta per Llodrà amb la peça inventariada. Llodrà no degué realitzar el llenç sencer sinó que només incorporà dues figures a un llenç que ja es trobava pintat amb un Crucificat. Un conjunt que devia ser de dimensions considerables perquè també estava completat amb un espai escenogràfic (cortineta, dosser, flocadura...).

El recorregut per la Casa del Sindicat, segons l'inventari, passava després per altres tres llocs: [...] *la cambra que mira a la Capella; la cambra del Sindic menor i la sala del Sindic menor.* En cap d'elles es trobaven objectes artístics i només tenien utensilis domèstics. Per bé que a la darrera cambra hi havia un document d'uns drets corporatius que el Sindicat degué emmarcar i decorar amb algun treball artístic menor. Pel fet que apareix citat de la següent manera: *Item un retaulet en que hi ha continuats tots los drets de la Universitat per memòria.* Sortint d'aquestes cambres es trobaven altres vuit sales, sense peces artístiques, fins que s'arribava a la part baixa de l'escala: [...] *saleta per la qual se va en el mirador damunt la porta forana; cambra del sindic vell; cambra al costat de l'arxiu amb sa finestra qui mira en el pati; cambra qui mira a la cisterna; cambra nova; cuina,⁷² botiga del carbó i cambra del pastador.* I, després davant l'escala, abans d'entrar dins l'església, tenien [...] *un retaule vell de la antigalla de la figura Ecce Homo.*

Una vegada completat tot el recorregut s'accedia a l'oratori. El qual ja tenia un conjunt considerable de peces:

⁶⁹ ARM, AH 3055, f. 54r. 30/01/1630.

⁷⁰ ARM, AH 3054, f. 46-47. 13/03/1629. El fuster Esteve, com diem, treballava habitualment pel Sindicat. De fet aquest mateix any els hi va fer una caixa nova amb guarnició flamenca. I el 1630 feia diverses atxeres i altres peces per les finestres de la casa amb motiu d'unes alimares (ARM, AH 3053, f. 75). La nova pintura dels Sants Cabrit i Bassa entra dins l'època de promoció d'aquests personatges durant les primeres dècades del segle XVII. De fet, el mateix any fou quan Cort se'n dotà d'un altre i que s'ha conservat. L'any següent foren proclamats co-patrons de l'illa. Un fet que serví per elaborar més pintures, per exemple, la que s'havia conservada a la Casa de la Inquisició, ara en el fons pictòric de *Sa Nostra*. En general, per aquesta època, les pintures i la seva promoció vegeu: DDAA: *Cabrit i Bassa entre el mite i la història*, Alaró-Mallorca, 2010; CARBONELL BUADES, M.: *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, Palma, 2007.

⁷¹ ARM, AH 3055, f. 51r.

⁷² En aquest lloc l'únic mencionable és que tenien una bacina de llautó vella.

Primo un retaule amb altar amb la figura de bulto al mig del gloriós Sant Pere y a cada part ço és a una: Sant Pere [sic] y en lo altre Sant Andreu.

Item una campaneta que està aplicada a la paret amb sa cordellina.

Item una campana al campanar.⁷³

Item altre campaneta per tocar missa.

Item dos piquetes de plata: una que té dit guardia y l'altre mestre Bart. Castell lleonat.

Item en lo dit altar la figura de Crist Crucificat de bulto d'altaria de tres palms amb ses cortines de tafeta blau y floquedura.

Item dos canelobres de llautó grans en dit altar.

Item un caxa gran amb son pany y clau dins la qual hi ha lo següent [...].⁷⁴

Un artista coetani, l'escultor Pere Pou, va intervenir en alguns d'aquests objectes. Almenys, el tenim documentat en el suport de la creu del Sant Crist que hem transcrita. L'any 1645 Pou s'encarregà d'alguns acabats: *Jo Pere Pou, escultor, confesa haver rebut del Sr. Martí Martorell [...] cinquanta sous [...] per una creu ha feta en el Cristo [...] daurat i fer neta la busca i la roca [...].⁷⁵*

Per altra banda, també hem vist que disposava de campanar. En aquest espai superior de l'oratori sabem que hi participà el mestre d'obres Josep Gelabert. I de la mateixa manera que a l'anterior segle l'oratori fou dirigit pel constructor de més renom d'aquell moment. Ara el Sindicat contractà l'altre mestre d'obres més estudiat d'aquesta altra centúria. Gelabert és conegut, sobretot, per ser el creador de l'únic tractat mallorquí de construcció d'aquesta època. I tant ell com la seva nissaga havien participat en obres d'altres institucions públiques. El pare treballà a la Seu i en fortificacions, i el germà Francesc amb el mateix Josep feren treballs pel conjunt monumental del Col·legi de la Mercaderia (Llotja i Consolat).⁷⁶ Un currículum que ara podem ampliar perquè l'any 1666 realitzà dos rellotges de Sol per a la torre del campanar de la capella de Sant Pere. Aquesta nova tasca és un aspecte desconegut entre les seves elaboracions. El manual que realitzà no contemplà aquesta matèria. I degué ser una de les darreres feines perquè morí, tan sols, dos anys després.⁷⁷ Tanmateix, no sabem si l'obra de Gelabert perdurà durant tota la vida d'aquest

73 La campana grossa de l'oratori ja la tengueren comprada el 06/07/1587 per 34 lliures i devia ser la que s'havia guardat dins la cambra d'un dels síndics.

74 La caixa contenia els objectes litúrgics: casulles, palis, tovalloles, camís, missals, un calze de plata amb patena daurada, una pau amb la figura de sant Francesc de Paula... El calze del segle XVI no perdurà perquè l'any 1704 Baltasar Valentí, que tenia una de les tendes llogades al Sindicat, rebia 75 lliures per treballs i una part era destinada a: [...] *diners bestrets per un calis nou* [...] (ARM, AH 3510, f. 34r). Pel que fa a la caixa, tot i que, segurament, n'incorporaren diverses i en el segle XVII es fabricassin les calaixeres. Aquesta que se cita podria ser la de l'inquisidor i canonge Joan Abrines. Perquè consta que l'any 1594 n'havien comprat una en els encants d'aquest clergue per ser usada, explícitament, dins l'oratori (ARM, AH 4768, s.f. 16/04/1594).

75 ARM, AH 3650, f. 50r.

76 GAMBÚS, M.: "Josep Gelabert. Mestre de pedra viva (1621-1668)", *Vertaderes traces de l'art de picapedrer*, Palma, 2014, p. 74-81.

77 ARM, AH 3642, f. 44r. *Joseph Gelabert, picapedrer, confés haver rebut d'Antoni Mayol, síndic-clavari cinc lliures*

recinte que estudiem perquè, trenta anys després, se'n feren dos de nous. D'aquesta altra comanda hem pogut conèixer que l'encarregat fou un frare mercedari i suposam que devia ser un estudiós o aficionat d'aquesta matèria.⁷⁸

Tot després de l'oratori es mencionava una altra pintura a l'escala grossa que pujava a la planta noble del Casal Sindical. Un lloc que podria ser de pas interior entre les dues edificacions: *Item un quadro a l'oli amb la figura de Cristo a lo replà de l'escala major com pujam a les sales.*

A tots aquests béns que registraren en sabem algunes variacions. El 1651 s'havien fet dues portes noves: una per a l'estable i l'altre per tancar el portal de la part baixa de l'escala major.⁷⁹ I l'any 1653 el retaule vell del Roser, que es trobava a la cambra del Síndic Major, es perdé de manera definitiva.

Per altra banda, les peces pictòriques de l'oratori s'ampliaren amb [...] *un quadro de Sant Sebastià a l'oli gran, amb la figura de Sant Roc amb vases daurades.*⁸⁰ La pintura havia estat encomanada per vint lliures l'any anterior a la que fou registrada al pintor Josep Borràs (1652).⁸¹ Aquest llenç és un dels que ha sobreviscut perquè per estar l'oratori sufragat per l'església de Santa Eulàlia algunes de les peces, com aquesta, foren a parar en aquest altre lloc. Actualment, la podem trobar dins la capella de Sant Vicenç Ferrer (fig. 7).

La pintura de Borràs l'hem de situar dins l'entorn sociocultural i sanitari del moment. Aquests anys eren especialment perillosos per les contínues ràfegues de pesta que es produïen.⁸² A més a més, en alguna ocasió, ja s'ha fet menció que un dels tallers artístics beneficiats d'aquesta situació va ser el dels escultors Pinya perquè la devoció que sorgí a Sant Sebastià els hi proporcionà un important rèdit de treball.⁸³ Per això que no ens resulti

y 14 sous y son per haver fet dos rellotges de Sol en el campaneret [...]. Les barres de ferro per l'ombra de les hores foren del ferrer Francesc Palerm.

78 ARM, AH 3735, f. 36r. [...] *n'he pagades per fer dos rellotges de Sol en la Casa del Sindicat en el Pare fray Arnau del Conv. De la Mercè [...]* (06/09/1698). Aquest frare, per l'època i el lloc, correspondria a fra Josep Arnau, cronista mercedari del convent ciutadà. Les seves cròniques foren publicades, posteriorment, a: ARNAU, J.: "Crónica del Convento de la Merced", BSAL, 31, 1953, p. 428 i s.

79 ARM, AH 6661, f. 5v.

80 ARM, AH 6661, f. 7r.

81 ARM, AH 3604, f. 49v. *Jo Joseph Borràs, pintor, he rebut del Senyor Sindic-clavari Cristòfol Pons de la vila d'Inca, quinze lliures y son a bon compte de vint lliures he concertat de mans de pintar un quadro de S. Sebastià i Sant Roc. Lo qual serveix per la iglesia de Sant Pere del Sindicat. Fet als 8 setembre 1652./ Més he rebut a compliment 5 lliures de dit quadro[...]25 setembre de 1652/ Més [...] rebut Jo dit Borràs trenta quatre sous per compra la tela de S. Sebastia y S. Roch [...].*

82 Els mateixos llibres de comptes posen de relleu aquesta por a la infecció. Per tal causa s'incrementaren les despeses destinades pels guàrdies de control. Sobretot a les viles de la costa i evitar que grups externs no controlats per algun port oficial entrassin a l'illa. Una de les cases afectades per la pesta fou la del pintor Llodrà que havia treballat pel Sindicat. El pintor, tot i que finà el 1647, tenia la casa darrera el convent de Sant Domingo, i aquesta consta que tengué un afectat, Bernat Mateu, que morí (ARM, AH 6562, s.f., n. reg. 895, 14/07/1652).

83 POU AMENGUAL, M.: "Una ampliación del catálogo escultórico de los Pinya con los trabajos realizados en las iglesias de Bunyola y Campanet (Mallorca)", *Ars & Renovatio*, 6, 2018, p. 76. La pesta d'aquells anys va dur a Sant Sebastià ser nomenat patró del Regne. Fins i tot s'elaboraren pintures per particulars recordant els mortals esdeveniments. Un d'aquests exemples es troba en una tela de cap a 1652 que recollí el nombre de morts (més de vint mil). A la pintura es pintà una representació de la Mort sobre la badia i Ciutat de Mallorca. A baix, tot un seguit de finats i, a dalt, mitja dotzena de sants demanant la intervenció divina, entre ells Sant Sebastià i Sant Roc (TOUS

estrany que fos aquest mateix taller que s'encarregà de l'escultura i del daurat del marc que completà la pintura devocional.⁸⁴

L'obra de Borràs segueix un cromatisme obscur i pesat amb les figures realitzades amb els contorns i la musculatura marcada. Un fet que dóna una impressió estàtica a tot el grup. L'estil es pot englobar dins les maneres de fer d'aquest pintor perquè també es troben en el treball del Davallament que realitzà per un retaule de la Basílica de Sant Francesc. La distribució de les figures escollida fou la de posar els dos sants en un primer pla davant un fons de paisatge obert. Per sant Sebastià, a l'esquerre, s'optà per la tipologia clàssica del martiri acompanyat per un àngel que baixa del cel. A l'altre costat, Sant Roc mostra les ferides de la cama a l'àngel que té davant. El Sindicat de Fora va fer constar el mecenatge d'aquesta pintura realitzant l'escut d'armes institucional que el podem trobar coronat als peus del sant.

L'any 1655 es feren les calaixeres de la sagristia. Una cosa que equivalgué a desfer la vella caixa que guardava els ornaments: *Item uns calaixos nous que se han fets per la sagristia, y se ha desfeta una caxa vella a on estaven los ornaments [...]*.⁸⁵

L'església institucional tengué un altre quadre important. I consta que la corporació el va registrar el mateix any que el feren (1674): *Item un quadro gran a la iglesia amb les figures de Nostra Sra. Concepció, el beato Ramon Llull y Sor Catalina Tomàs*.⁸⁶ La data també es pintà damunt la tela on encara es pot veure acompanyant l'escut d'armes del Sindicat a la part baixa. Aquest llenç fou realitzat pel pintor Bartomeu Domenge per vint-i-una lliures.⁸⁷ El marc daurat que la serva fou lliurat pel guardià de la Casa, Pere Frau, per 29 lliures. Malauradament, a diferència de l'altra vegada, no quedà constància del taller escultòric d'on l'obtingueren.⁸⁸ La pintura també s'ha conservada a la parroquial de Santa Eulàlia dins la capella de Santa Catalina (fig. 8).

La pintura de Domenge és una de les poques que es coneixen d'aquest autor i una de les

MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografia: 1596-1902*, Palma, 2009, p. 257). Un detall d'aquesta pintura també s'aprofità per il·lustrar l'estudi de: PASCUAL BENNASAR, A.: "Els orígens de la devoció al Betlem a les caputxines", *El franciscanisme a Mallorca*, Palma, 2008, p. 72.

84 ARM, AH 3604, f. 50v. *Jo debaix escrit Pere Joan Pinya, sculptor, confes haver rebut del Magnífic Cristofol Pons [...] 29 lliures y son per la guarnició de un quadro de St. Sebastià tant de la fusta com de la dauradura y mans. Fet a 18 de desembre de 1652*. Per altra banda, la relació entrecreuada dels dos mestres (Borràs per la pintura i els Pinya per l'escultura) és un fet que ja es coneixia i que es troben alguns exemples en treballs fets pel convent de Montisyon. Un aspecte que traspassà l'àmbit professional perquè el pintor Borràs també va ser un dels marmessors escollits per Pere Joan Pinya (CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 105-106; POU AMENGUAL, M.: "Joan Puigdorfil Fortuny i la darrera obra de Pere Joan Pinya", *MRAMEGH*, 25, 2015, p. 181).

85 ARM, AH 6661, f. 9v, 13. L'any 1664 ens tornen a aparèixer uns calaixos nous fets per a la sagristia però tot fa pensar que es una còpia literal dels anteriors inventaris perdurant la novetat del moble. El fabricant de les calaixeres va ser el fuster Antoni Sastre que cobrà 22 lliures tant per elles com per afegir una vasa davall de l'altar de la capella (ARM, AH 3601, f. 38r, 02-04-1655).

86 ARM, AH 6661, f. 23-24.

87 ARM, AH 3652, f. 36v. *Jo Pere Frau, guardià de la Casa del Sindicat faig testimoni com mestre Bartomeu Domenge, pintor ha rebut del Sr. Pere Adrover, síndic-clavari vint-i-una lliures i dotze sous [...] per mans, tela i bastiment de un quadro de N. Sra. De Concepció i el beato Ramon Llull i Sor Tomasa en que tot junt val la dita quantitat en que estava concert. Fet als 12 d'abril 1674*.

88 ARM, AH 3652, f. 36v [...] *per una guarnició de un quadro de [...] en que tot junt val dita quantitat aço és llenya, or i mans. Fet 20 abril 1674*.

darreres que realitzà perquè morí tres anys després (1619-1677). Li seguí la carrera un fill (Francesc) però aquest ja obtingué el mestratge pictòric lluny de l'aprenentatge parental perquè fou el 1690.⁸⁹ Domenge pintà les tres figures més representatives del santoral mallorquí: la Immaculada, la qual tenia en el clergat mallorquí un focus de la defensa del dogma (tot i que la confirmació oficial no arribà fins el segle XIX), Ramon Llull i Santa Catalina Tomàs. La figura principal la trobam presidint el quadre i lleugerament elevada. A cada extrem lateral hi veiem els dos personatges mallorquins en posició devocional. Una composició que ja hem vist que devia tenir el seu format escultòric a l'entrada del lloc amb el grup de la Verge i els dos síndics que havia realitzat Genovart un segle abans.

Finalment, es va incorporar un canzell a l'entrada per mans del fuster Josep Sastre (1683-1684).⁹⁰ Mentrestant, el sant Crist de tres pams s'havia posat alçat amb peanya a devora el presbiteri i damunt l'altar s'hi trobaven una sacra i dos faristols pels missals. A finals d'aquest segle tenien un patrimoni tèxtil prou complet amb: *Item 5 casulles [...] ço és una de setí carmesi y vellut verd ab les armes del Sindicat y St. Jaume, Sant Andreu y Sant Pere; altre de domàs blanc ab [...] les armes del sindicat que té per títol 1683; altre [...] Item cinc palis ço és un de domàs blanch nou amb ses sterilles d'or ab les armes del Sindicat que té per títol 1683 [...]*, entre d'altres.⁹¹ La majoria eren peces anteriors doncs surten en els inventaris d'abans excepte les de blanc fetes l'any 1683. D'aquestes darreres el sastre Sebastià Lledonet va fer la casulla blanca i el corresponent pali, mentre que els escuts d'armes brodats foren de Rafel Moyà.⁹² Trenta anys després encara ampliaren les peces amb una altra casulla que tenia un Sant Andreu i una Santa Eulàlia. Així com amb una petita pintura de Sant Pau (1712).⁹³

Els béns del recinte com ja hem mencionat es dispersaren i no sabem de quina manera. Però així com algunes de les pintures es guardaren a la parròquia de santa Eulàlia també podem dir que, almenys, una d'aquestes casulles que hem recollit també hi entrà. En concret hem pogut localitzar la que correspondria a la de setí carmesi i vellut verd brodada amb les figures de Sant Pere, Sant Jaume, Sant Andreu i els escuts d'armes del Sindicat de Fora (fig. 9-10). Per bé que ha tengut, almenys, una reforma. Per exemple, es canvià el setí carmesi per setí verd. I encara que conserva la banda central de vellut verd i les figures sembla que es reduí pels caires superior i inferior. Cosa que provocà el desplaçament o la retirada d'un dels escuts de la banda superior i l'ajustament al límit de l'espai de les figures. Encara que la citació on apareix registrada és de finals del segle XVII (1685), pel que fa a

⁸⁹ CARBONELL BUADES, M.: "Domenge, Els", *GEPEB*, 2, 1996, p. 113; GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts...*, p. 307.

⁹⁰ ARM, AH 3757, f. 31v; AH 3759, f. 36r-37; AH 3760, f. 30. La peça tengué alguns arranjaments posteriors, p.e.: l'any 1703 el fuster Macià Bujosa cobrà 2 sous per adobar-lo i posar el pany nou de la porta. Aquest fuster també aportà un faristol i allargà un altre amb una vasa nova (ARM, AH 3510, f. 31r, full solt). Ell mateix, segurament, és qui intervé l'any 1700 per fer un bastiment nou pel retaule i adobar un retaule (ARM, AH 3515, s.f.).

⁹¹ ARM, AH 6661, 1r bloc, f. 109v, 111r. Inventari de 1685; repetit a l'inventari de 1688. A començaments del segle XVIII el sant Crist ja tenia un conjunt de faldons per vestir: *Item sis gonelletes del St. Cristo de diferents colors* (2n bloc, inventari 1713).

⁹² ARM, AH 3757, f. 30r-v. Just brodar els dos escuts costaren vuit lliures. Els síndics d'aquest any també elaboraren una memòria dels fets o renovacions més importants (AH 3758, s.f.).

⁹³ ARM, AH 6661, s.f., 1712. També es trobava una altra creu, potser més petita que la del presbiteri: *Item una creu or fust, que en ella sculpsit la figura del St. Cristo*.

la peça podria tractar-se de les primeres que es realitzaren per a l'oratori. Donat que una casulla de setí carmesí es pot resseguir dins els inventaris anteriors fins a arribar al primer que hem desenvolupat (1649). I, per tant, podria tractar-se de les primeres peces que es realitzaren fruit dels manaments que havia realitzat el bisbe Vich i Manrique quan visità per primera vegada la capella de sant Pere poc després de la inauguració.⁹⁴

En tot cas, com hem remarcat per les claus de volta d'aquesta desapareguda institució, ens retrobam amb una altra important peça des del caire artístic (per estar documentada i conservada) i des del caire simbòlic, institucional o històric pel que fa a l'organisme d'on prové.

4. Els retrats regis de la corporació política

Si bé la pintura de retrat forma part del fons artístic que hem desenvolupat a l'anterior apartat. La Casa del Sindicat, a partir de la segona meitat del segle XVII, tengué diverses pintures de monarques per presidir la sala de juntes. Una qüestió que entra dins el marc institucional i polític que aquesta corporació representava.

La presència de retrats àulics, però, l'hem trobada molt tardana. Encara que això no significa que no en tengués d'anteriors. De retrats, tot i que no sabem a quins personatges feien referència, sabem que ja n'havien adquirit a finals del segle XVI, per exemple, el 1586 el francès Guillem Radó per set reials en va vendre dos al síndic Gabriel Domènec.⁹⁵

I dins aquest context de la representació política del Sindicat, com la resta d'organitzacions de l'illa, solia ser part activa dels diversos esdeveniments en motiu reial que se celebraven (naixements d'hereu, noces reials, etc.). Un dels primers preparatius que sabem d'aquest segle, seguint aquest fil conductor, va ser quan finà Felip III (1621). Una situació que provocà que haguessin de preparar alguns elements de dol. Un dels artífexs que rebé comandes per aquest succés fou el pintor Joan Antoni Bonet que habitava en el carrer Femenia d'Amunt del mateix barri.⁹⁶ Bonet preparà dos escuts i algunes pintures sobre paper que havien de servir per a les funcions mortuòries.⁹⁷ L'any 1658, en canvi, se celebraren les alimares o

94 Aquest passat estiu (2019) es realitzà una exposició al Museu de Mallorca dedicada al món domèstic medieval: "El moble a Mallorca. Gòtic, segles XIII-XVI. Vida quotidiana". Dita casulla hi fou exposada i en opinió de la catalogadora Magdalena Bennàssar, conixedora de l'art tèxtil mallorquí, la datació correspondria a aquestes primeres dècades de l'oratori.

95 ARM, AH 4614, f. 58v. En canvi, la presència de monarques anteriors sí que n'hem localitzat a cases particulars. Per exemple, la casa de Francesc Vicenç Tarongí (1734) en guardava un de Felip II (ARM, Protocols-3643, f. 123r; repetit a: Protocols-3655, f. 20v). I l'argenter Francesc Pomar (1738) en tenia un de Felip IV (ARM, Protocols-3633, f. 226 i s.). De totes maneres el conjunt de retrats reials més complet de l'illa deu ser el que es troba en el fons pictòric de Cort. Un conjunt inaugurat a les primeres dècades del segle XVII amb la galeria de retrats dels reis privatis del regne i mogut pel context polític-religiós de l'època a favor d'un refermament patriòtic. El Sindicat també hi participà, doncs, com hem vist, havia adquirit una pintura de Sant Cabrit i Bassa. Una de les iconografies que formaven part d'aquest moviment.

96 FERRÀ-PONÇ, D.: "Bonet", *GEM*, 18, p. 343. El pintor morí l'any 1638 i se'l coneix relacionat amb Miquel Quetglas, l'altre escultor que també es trobava dins el cercle de J. Sagarra.

97 ARM, AH 3052, s.f. [...] *Joan Ant^o Bonet he rebut del honorables Ant. Ramis, síndic de Muro, vint-i-sis sous per lo valor de dos scutets de [?] pintats y dos papers per les portaderes pintades per lo dol de la mort del Rei nostre senyor (16/07/1621)*. Aquests tipus de treballs era una tasca molt comuna i estesa durant les exèquies de l'alta societat (monarquia, noblesa, etc.), vegeu: QUIROGA CONRADO, M.: "Los *papers de morts* mallorquines como muestra de la heráldica funeraria efímera", *Emblemata*, 9, 2003, p. 231-288. A banda, consta que un altre personatge, citat com Joan Baptista Malloda, daurà i pintar 3 escuts que estaven en el cor de l'església. La capella

festes en motiu del naixement de Felip d'Àustria (1657-1661). El primer fill mascle de Felip IV amb Marianna d'Àustria, cosa que el feia hereu de la Corona Espanyola. Això també dugué diverses tasques, per exemple, la compra de teles per a la decoració efímera i que el fuster Joan Alemany s'encarregàs de fer un portal. Una peça que suposam correspondria a un arc de triomf efímer.⁹⁸ I un altre pintor, Joan Baptista Rosselló, s'encarregà de policromar dos escuts d'armes. Unes làmines que degueren usar-se pel portal triomfal treballat per Alemany o per alguna façana del Casal.⁹⁹ El Tractat dels Pirineus i les posteriors noces de Maria Teresa d'Àustria amb Lluís XIV de França (1660) tornaren a provocar altres celebracions commemoratives.¹⁰⁰ El mateix succeí poc després de morir l'hereu austríac i nascut Carles (1661-1700) que seria coronat rei amb el nom de Carles II. La corporació repetí les celebracions de 1658 i el fuster Alemany tornà a encarregar-se de fer una portalada.¹⁰¹

Carles II encara que fou coronat l'any 1665 la institució no inventarià el seu retrat fins al 1681.¹⁰² Si bé el tenien fet des de feia tres anys quan l'adquiriren per poc més de 13 lliures al pintor Francesc Seguí.¹⁰³ Una obra que, com després veurem, fou reciclada per adaptar-se als canvis successoris que esdevingueren.¹⁰⁴

L'any 1700 fou proclamat Felip V nou monarca i la corporació no tardà en dotar-se d'un nou retrat aulic. En aquest cas l'escollit per pintar-lo fou Bernat Marimon.¹⁰⁵ La posterior Guerra de Successió i el canvi produït l'any 1706 a Mallorca a favor de l'emperador Carles d'Àustria implicà la retirada d'aquest retrat borbònic per posar-ne un del pretendent austríac Carles III. El nou retrat es posà el mateix any però, potser, vislumbrant la temporalitat de la situació i els permanents canvis a causa de la guerra, s'optà per reciclar el que encara tenien de Carles II. Els síndics, per això, cridaren novament al pintor Marimon perquè canviàs el rostre d'un monarca pel de l'altre.¹⁰⁶ La intervenció de Marimon degué ser tan accidental

tenia, segons consta als inventaris, un petit cor però també aquest treball podria correspondre al convent de Jesús d'Alcúdia. Perquè és un rebut soft cosit i aferrat a un altre que pertany a aquest temple alcudienc (ARM, AH 3656, s.f. 15/05/1671).

98 ARM, AH 3606, s.f. [...] *haber fet un portal per les alimares aso es canyam, mans y claus [...]* (23/05/1658).

99 ARM, AH 3605, f. 78r. El pintor finà el 1666 i s'havia casat amb un familiar del pintor Cotto.

100 ARM, AH 3629, f. 57 i s.

101 ARM, AH 3625, f. 64-66v. Amb el portal també es feren llantoners i atxeres (22/02/1662).

102 ARM, AH 6661, f. 105. *Item un quadro del Rei Ntro. Sr. D. Carlos segundo.*

103 ARM, AH 3664, f. 37r. *Jo debaix firmat Fc. Seguí, pintor tinc rebut del Sr. Rafel Garcies, síndic [...] les quals son pel quadro del Rei tinc pintat per la Casa del Sindicat i dita quantitat tinc rebut de mestre Pere Frau [...] Fet 10 8bre 1679.*

104 Del pintor Seguí se'n sap ben poca cosa. El 1660 ja era pintor i prohom del Col·legi d'artistes mallorquí. Del qual, durant diversos anys, formà part de la seva Junta (GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts...*, 245) i morí l'any 1693 (ADM, D. Sant Nicolau, f. 24v).

105 ARM, AH 3513, f. 34v. *Jo Bernat Marimon, confés haver rebut del Sr. Joan Siquier [...] 3 lliures [...] y son per el retrat del quadro del Sr. Rei.*

106 ARM, AH 3505, f. 31r. [...] *Bernat Marimon, pintor, ha rebut de [...] Joan Arrom, síndic, tres lliures [...] y son pel retrat que ha fet de la cara del Senyor Carles tercer, Rei d'Espanya, en el quadre del Sr. Rei Carles Segon [...] Fet els 3 octubre del 1706.* El pintor Marimon juntament amb en Pere Joan Ripio eren dos dels encarregats de "los focs". És a dir, d'alguns aspectes de la festa de la coronació de Carles III que s'havia de produir un dels diumenges següents (08/11/1706). En aquesta festa també es comanà a Baltasar Valentí 10 lliures de vetes de seda grogues per decorar tant la Casa del Sindicat com el vestuari dels consellers (14/06/1707). Pel que fa a les festes d'aquesta època, vegeu: DDAA: *Festa i cerimònia a Palma*, Palma, 2003.

com provisional o, almenys, no agradà a la institució perquè només un any després el pintor Francesc Pastor va tornar a fer un nou rostre damunt la mateixa tela.¹⁰⁷ A partir del començament de la segona dècada (1712) ja quedà registrat el retrat de Carles III en els inventaris corporatius i seguí fins a la victòria del bàndol felipista i la tornada de Mallorca a la servitud de Felip V.¹⁰⁸

La fi de la Guerra de Successió i el retorn al poder a Mallorca dels felipistes equivalgué, com podem suposar, a la retirada del retrat de Carles III. Això suposà que un altre pintor, Honorat Massot, restauràs el retrat que havien retirat deu anys abans de Felip V i així pogué tornar a presidir el lloc.¹⁰⁹ Aquesta darrera pintura perdurà durant tot el segle perquè encara fou citada en un moment molt tardà (1799). Lluny, per tant, d'estar en un lloc preeminent de la Sala Major de reunions però conservada dins l'habitació del Síndic Major: *Mes altre quadre de Felip Quint usat*.¹¹⁰

Una darrera pintura de monarca que aparegué a la segona meitat del segle (1769) va ser el retrat de Ferran VI: *Item una figura de mig cos del Sr. rey Don Fdº 6ª amb vasa a la romana ab verguerons daurats*. Una peça que també perdurà fins el segle següent perquè es recollí dins l'habitació del síndic menor durant l'any 1799. Segurament és la que ja s'havia adquirit el 1757 quan surt la referència a la pintura reial que es trobava dins la Sala de reunió corporativa però sense deixar-ne constància del monarca representat: *Item un quadro ab la figura de nostro Rei ab vasa negra y perfils daurats*.¹¹¹ No ens consten altres retrats posteriors. Tot i que com hem dit també pels anteriors als que hem pogut documentar és un aspecte que cal deixar obert.

Finalment, en aquest aspecte representatiu i de part activa en esdeveniments polítics d'aquesta institució, podem afegir que en els anys de 1757 i 1761 encara es guardava la decoració que s'usà durant una de les festes de coronacions reials. En principi, correspondria a la de Ferran VI (1746) i que pogueren reutilitzar durant la proclamació de Carles III (1759). Un interval d'anys en que consta la presència d'una de les peces que s'havien utilitzat: *Item*

107 ARM, AH 3749, f. 33r. *Jo Ff. Pastor, pintor, tinc rebut [...] 1 ll. 12s. Y son per haver mudat la cara en el senyor Rei D. Carlos tercer [...] (19/09/1707)*. Pastor s'havia format amb el valencià Gregori Aleix. Aquesta feina pel Sindicat era de les primeres que tengué perquè rebé el mestratge l'any anterior. I, a més, era conegut dins el cercle del Sindicat perquè Marimon, pintor habitual de la institució, fou qui el presentà a l'examen del Col·legi (GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts...*, p. 323, 355).

108 ARM, AH 6661, 3r bloc, s.f., inventari de 1712; 2n bloc, s.f. Inventari de 1713 i 1714.

109 ARM, AH 3706, f. 30r, 37. *Jo debaix firmat, Honorat Massot, pintor he rebut de Joan Doménech [...] quaranta sous [...] [2 lliures] y son per haver renovat el quadro de Nostro Rei D. Felip Quint [...] fet vuy als 14 8bre 1715*. Quatre anys després el fuster Maties Bujosa, cobrava 5 lliures per fer 2 bancs i unes vases per dos quadres de la sagristia. De pintures de Felip V també se'n trobaven a cases particulars: el ferrer Tomàs Bover (1725) en tenia una de Felip V i una de Carles II (ARM, Protocols-3633, f. 100v). I una altra de Carles II la tenia el casal de l'argenter Agustí Antoni Cortès (1735) en el carrer de Cala Fosca (ARM, Protocols-3634, f. 114-120).

110 ARM, AH 6661, f. 71-74, Inv. 1799. L'acompanyaven tres pintures més: *Primo un quadro figura de la Puríssima ab vasa blava i flors blanques, usat; Més altre quadre figura de St. Cabrit y St. Bassa; Més altre quadre figura de St. Sebastià ab vasa [...] Unes pintures de la Puríssima i Sant Sebastià, l'any 1761, s'havien instal·lat a l'entrada de la Casa del Sindicat i no semblen les que hi havia dins l'església perquè es repeteixen*.

111 OLIVER MORAGUES, M.: *La Casa i carrer...*, p. 53; ARM, AH 6661, BLOC 7, INV. 1757, f. 73; bloc 9, inv. 1769). S'incorporà una pintura de Sant Antoni de Pàdua cap a l'any 1769. Alguns inventaris d'aquesta institució sembla que es trobaven a: ARM, AH 1047. Però, en posterioritat, pareix que s'han integrat a: ARM, AH 6661.

*una portalada que serví per la proclamació de Nostro Rei.*¹¹² Una decoració efímera i que ja n'havíem vist algun exemple a l'anterior segle.

Que durant aquestes dècades el Sindicat recollís aquest objecte de manera específica no és un aspecte trivial. O, almenys, és representatiu de la nova posició protocol·lària i representativa que havia adquirit la institució després dels nous ordenaments des del Decret de Nova Planta. Fins llavors, els representants del Regne de Mallorca eren els Magnífics Jurats de la Ciutat i Regne de Mallorca però aquests, com sabem, foren eliminats sense cap substitut equivalent. Això equivalgué a què la representació del conjunt de l'illa quedàs orfe. I la representació del regne, més aviat simbòlica, quedà constituïda pels Regidors de la Ciutat i els Síndics de la Part Forana, formant un sol cos. I d'aquesta manera la institució adquirí part de la representació de Mallorca en els esdeveniments polítics que els requerien: exèquies de Lluís I, proclamació del monarca Ferran VI, festes d'elecció de Ramon Despuig com a Gran Mestre de Malta, etc.¹¹³

5. Conclusions

La puixança i la representació del Sindicat de Fora a partir del segle XVI anà en paral·lel a la promoció de diversos béns artístics. Una primera fou l'ampliació i la important reforma de la Casa del Sindicat. I la segona va ser la construcció de l'oratori institucional de Sant Pere. Ambdues propostes entraven dins la mateixa estructura i mentalitat de l'època. De la mateixa manera que les altres institucions de Govern de l'illa ja l'havien promoguda: el Palau de l'Almudaina i la capella de Santa Anna, Cort i la capella de Sant Andreu, el Consolat i la capella de la Llotja.

Tot això dugué a la paral·lela creació i compra d'un conjunt de peces artístiques per demostrar, com ja s'indicà en un dels parlaments dels síndics, l'estatus i la dignitat que havien de personalitzar. Aquests projectes dugueren a contractar els mestres d'obres més representatius de finals del segle XVI i de la següent centúria: Antoni Genovart i Joan Gelabert. I pels diversos béns incorporats comptaren amb un ample ventall de pintors i escultors. D'entre els quals hem pogut recuperar alguns casos: Gregori Ballester que policromà alguns llibres de Govern i dissenyà l'escultura aplicada de la finestra del Casal; Joan Sagarra escollit per dur a terme l'element principal de la nova capella i altres tasques menors; Onofre Suau que aportà el treball pictòric del retaule patró d'aquesta institució; Josep Borràs que elaborà els dos sants patrons de l'illa contra la pesta i Bartomeu Domenge que obrà un conjunt devocional amb els màxims representants hagiogràfics mallorquins. A més d'altres artífexs que treballaren en encàrrecs de menor format. Tot un conjunt artístic promogut per la màxima institució representativa de la Part Forana i que la corporació servà durant quasi tres segles. Uns elements que van ser completats amb tot un conjunt de peces d'ús litúrgic, domèstic i civil que engrandí el ric patrimoni que el Sindicat de Fora arribà a acumular. Uns objectes dignes, al nivell i al servei d'una institució d'origen medieval i que perdurà fins que fou eliminada i destruïda en el segle XIX.

A partir del que s'ha exposat, hem volgut fer un tomb per alguns aspectes d'aquests béns

¹¹² ARM, AH 6661, bloc 7, Inv. 1757; bloc, 8, Inv. 1761. Aquest darrer any també sembla que un vell retrat passà a dins de les habitacions dels síndics: *Item un quadro figura de un Rey a lo antiguo.*

¹¹³ PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El Sindicat de Fora...*, p. 276.

artístics que es realitzaren. Un patrimoni que, com a conjunt unitari, ja no existeix i que molt poc del que hi havia hem pogut identificar o estudiar. La història ens demostra, com també hem pogut comprovar en els darrers mesos, que el patrimoni material historicoartístic pot suportar la deixadesa i el pas del temps (hem mencionat la Torre de Cala Pi). I, fins i tot, aquests monuments poden resistir autèntiques catàstrofes naturals o artificials (p.e. Nostre Dame de París). Amb el que ja no poden fer front és a les posteriors i variades intervencions i actuacions humanes. Des de les quals, en tot o en part, solen acabar eliminats per sempre.¹¹⁴

114 Noah Harari a la primera obra que el va fer conegut internacionalment (NOAH HARARI, Y.: *Sapiens. Una breu història de la humanitat*, Barcelona, 2016) planteja alguns dels fils conductors de la mateixa manera: la intervenció humana com a causa de la desaparició d'ecosistemes, animals, pobles i cultures. En el camp patrimonial que hem tractat es pot plantejar de la mateixa manera. I les causes que la provoquen, com hem comentat en alguna nota, solen obeir a diversos motius (amagats o ben presents).

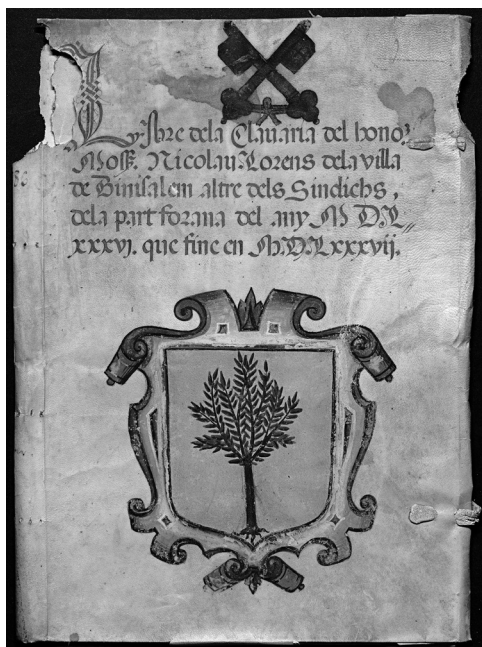

Fig. 1 Miniatura del llibre de govern del Sindicat de Fora.
Gaspar Oms, 1596
Font: ARM, AH-6605

Fig. 2 Miniatura del llibre del síndic Joan Sureda.
Gregori Ballester, 1598.
Font: ARM, AH-4612

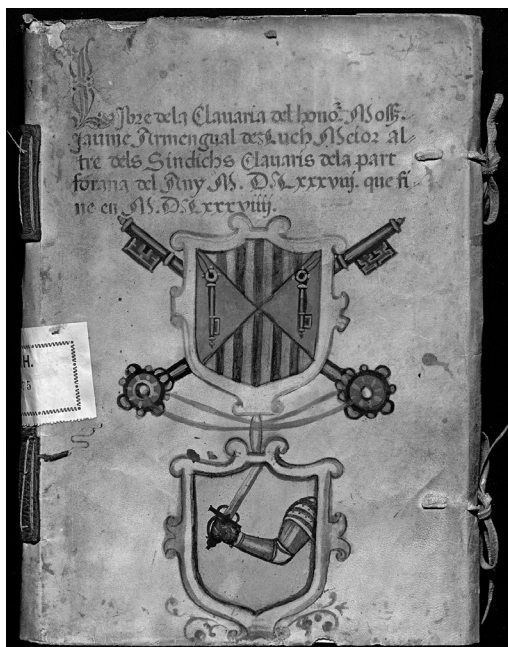

Fig. 3 Miniatura del llibre del síndic Jaume Armengol.
Gregori Ballester, 1588.
Font: ARM, AH-4775

Fig. 4 Miniatura del llibre del síndic Bernat Domènec.
Gregori Ballester, 1600.
Font: ARM, AH-5003

Fig. 5 Clau de volta de la Capella del Sindicat de Fora amb l'escut d'armes institucional. Cercle d'Antoni Genovart i Joan Sagarra, 1587

Fig. 6 Clau de volta de la Capella del Sindicat de Fora amb sant Pere apòstol
Cercle d'Antoni Genovart i Joan Sagarra, 1587

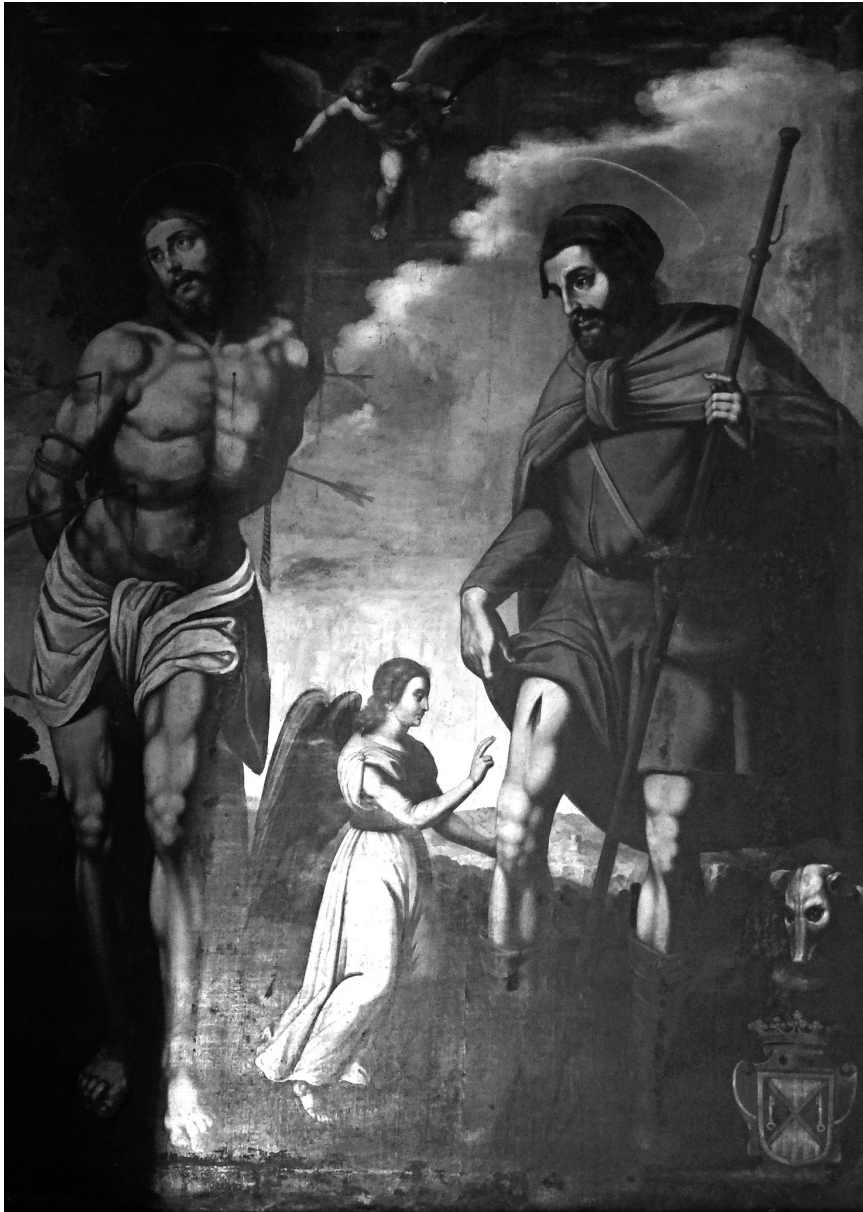

Fig. 7 Pintura de Sant Sebastià i Sant Roc. Església de Santa Eulàlia.
Josep Borràs, 1657

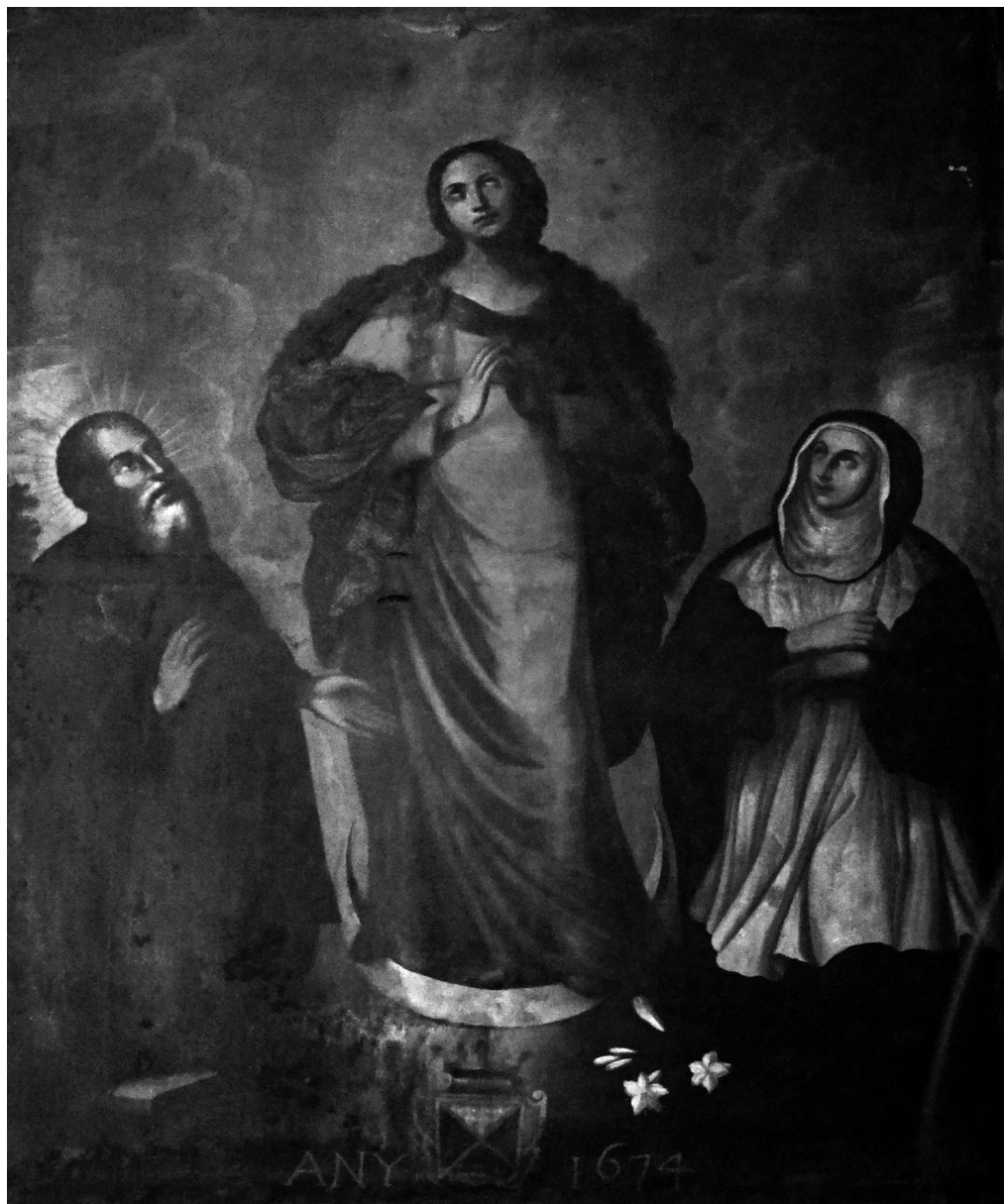

Fig. 8 Pintura del beat Ramon Llull i Sor Catalina Tomàs orants davant la Verge. Església de Santa Eulàlia. Bartomeu Domenge, 1674

Fig. 9 a, b Anvers i revers de la casulla institucional. Església de Santa Eulàlia. Finals del segle XVI, començaments del segle XVII. Reformada

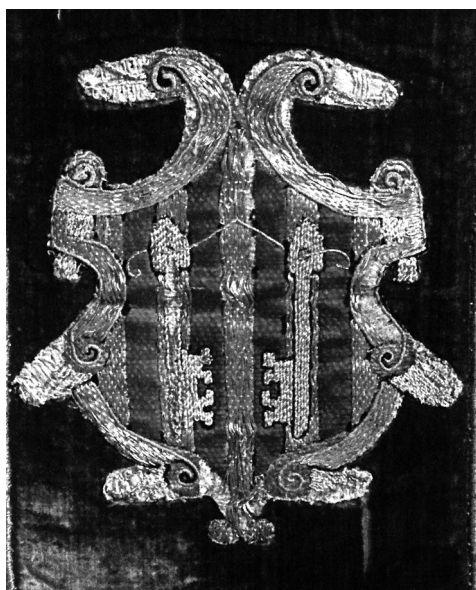

Fig. 10 Detall de la casulla amb l'escut d'armes brodat del Sindicat de Fora

